

אמונת עתיד

"אמונת - זה סדר זרעים" (שבת לא ע"א).

"שפאפין בחי העולמים וזרע" (מדרש שוחר טוב תהילים יט).

גליון מס' 25

תשרי - חשוון תשנ"ט

דמי מינוי לשנה: 36 שקל

אינטרנט

www.toraland.org.il

דואר

toraland@elnet.co.il

בהוצאת

מכון התורה והארץ

כפר דרום - חבל עזה

טל. 07-6847325

פקס. 07-6847055

מערכת:

הרב יואל פרידמן

**החוברת יצאה לאור
בסיוע המשרד לענייני דתות
אגף לארגונים ומוסדות
המחלקה לישיבות**

הגהה לשונית: אביגיל אריאל

כל הזכויות שמורות

ISSN 0793 - 4262

**סדר ועימוד
"עטרת ירושלים"**

תוכן העניינים

5 הרב דורון ותקין	מאמר מערכת תחל שנה וברכותיה
7 הרב צבי שוורץ	הגות "ארבעת המינים" - ייחוד ואיחוד
11 הרב עזריאל אריאל 14 הרה"ג יהושע נויבירט שליט"א	מאמרים הלכתיים קטיף פרחים בחוה"מ באותו עניין
17 הרב יהונתן שמחה בלס 27 הרה"ג יעקב אריאל שליט"א 32 הרה"ג דב ליאור שליט"א	כביש חוצה ישראל פיצוי מפגעי ממון וסביבה פיצויים על הפקעת קרקעות סמכות הממשלה להפקעת אדמות לצורך סלילת כבישים
34 ד"ר אביחיל גרינברגר	סקירה מדעית מיון ירקות לפי ייעוד
38 הרב יעקב אפשטיין	חינוך עוד על כבוד האדם

רשימת המשתתפים בקובץ

הרה"ג יעקב אריאל שליט"א הרב הראשי לר"ג, נשיא מכון התורה והארץ

הרב עזריאל אריאל רב היישוב עטרת

הרב יהונתן בלס רב היישוב נוה צוף, ראש כולל רצון יהודה, פ"ת

הרה"ג דב ליאור שליט"א רב העיר חברון, ראש ישיבת ניר קרית ארבע

הרה"ג יהושע י. נויבירט שליט"א ר"מ ישיבת קול תורה

הרב צבי שוורץ ר"מ ישיבת נוה דקלים

הרב יהודה הלוי עמיחי, הרב יעקב אפשטיין,

הרב דורון ותקין, ד"ר אביחיל גרינברגר מכון התורה והארץ

הרב דורון ותקין

תחל שנה וברכותיה

"אחות קטנה תפלותיה. עורכה ועונה תהלותיה. אל נא רפא נא למחלותיה. תכלה שנה וקללותיה: בנעם מלים לך תקראה. ושיר והלולים כי לך נאה. על מה תעלים עינך ותראה. זרים אוכלים נחלותיה. תכלה שנה וקללותיה: ראה את צאנך אריות זרו. ושפוך חרונך באומרים ערו. וכנת ימינך פרצו וארו. לא השאירו עוללותיה. תכלה שנה וקללותיה: הקם משפלות לראש ממלכת כי בבור גלות נפשה נתכת. וכרום זלות לבה שופכת. בדלי דלות משכנותיה. תכלה שנה וקללותיה: מתי תעלה בתך מבור. מבית כלא עלה תשבור. והפלא פלא בצאתך כגבור. להתם וכלה מכלותיה. תכלה שנה וקללותיה: חילה קבעו הגוי כלו. וטובה שבעו בזו איש לו. ולבה קרעו. ובכל זאת לא ממך נעו מעגלותיה. תכלה שנה וקללותיה: זמרות הבת וחשקה תגביר. לחפץ קרבת דודה. ותעביר מלב דאבת נפשה. ותעיר לבקש אהבת כלולותיה. תכלה שנה וקללותיה: נחה בנחת לנוה רבצה. רב נזחת מדוד חפצה. והיא כפורחת עלתה נצה. לא הבשילו אשכלותיה. תכלה שנה וקללותיה: חזקו וגילו כי שוד גמר. לצור הוחילו בריתו שמר לכם. ותעלו לציון. ואמר סלו סלו מסלותיה. תחל שנה וברכותיה:"

הפיוט "אחות קטנה" פותח את השנה ברוב קהילות ישראל, ומושר ברטט ובהתרגשות לקראת השנה החדשה. לפי תוכנו, ניכר שהוא מסיים וחותם את השנה שהיתה, ובעיקר לפי הפזמון "תכלה שנה וקללותיה". צער השכינה והגלות, צרות הנדודים וסבל היחידים מחד גיסא, ומאידך גיסא ציפיה וחזון לשוב לציון, התגשמות תקוות הדורות מקדם, באמונה ובבטחה לשנה הבאה.

ייתכן שמקורו של הפיוט בברייתא במסכת מגילה (לא ע"ב):

"רשב"א אומר: עזרא תיקן להם לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושבתשנה תורה קודם ר"ה. מאי טעמא? אמר אביי ואיתימא ריש לקיש כדי שתכלה השנה וקללותיה".

לפי פשוטה של הברייתא אפשר להבין, שתקנת עזרא היתה לקרוא את הקללות לפני ר"ה, כדי שאם חטאו ישראל ח"ו, הקללות שהם האיומים, העונשים, ופריעת החשבון לא יימשכו לשנה החדשה, וניכנס אליה נקיים ומחודשים. וזוהי כוונת המנהג, להסמיק את הפיוט לערבית של ליל חג (ועי' בסידור בית יעקב ליעב"ץ).

אבל מהתוס' (שם ד"ה קללות) משתמע שאין לקוראן בסמוך לר"ה ממש, וז"ל: "לפי שאנו רוצים להפסיק ולקרות שבת אחת קודם ר"ה בפרשה שלא תהא מדברת בקללות כלל, שלא להסמיק הקללות לר"ה".

ומוסיף המהרש"א (שם, בביאורו לתוס'):

"ותקן פרשת נצבים קודם ר"ה כדי שתכלה קללות שבכי-תבוא הנאמר על בית שני קודם ר"ה, שלעתיד לבוא יהיו נגאלים ע"י התשובה כמפורש בפרשת נצבים: "ושבת עד ה' ... ושב ה'". וכן נפסק בשו"ע (או"ח תכח, סעי' ד): "אתם נצבים קודם ר"ה".

הרי שלפני ר"ה ממש ההתכוננות אינה ע"י קללות אלא ע"י תשובה. ומתעורר קושי: מדוע נוהגים לפתוח את השנה בפיוט המזכיר את קללותיה של השנה החולפת?

אולי אפשר ליישב את הקושי לפי ההסבר לאמרת הרב קוק זצ"ל לחודש תשרי:

"חשבון הנפש וסלוד היראה – הם ניר התשובה: אומץ הדעת וצהלת הרוח – ראשית תבואתה."

ומבאר הרב עוזי קלכהיים (באר מגד ירחים):
"בתהליך התשובה, יש להבחין בין השלבים המכונים את הדרך להופעתה, ובין השלבים המהווים כבר את בנינה של התשובה."

ישנו מצב שחשבון הנפש הוא חשבון קשה, ייסורים קשים שהנפש נכווית ומתייסרת בהם. וייסורים אלו אינם רק להרע ולהעניש, הם נועדו לנתק את הנפש מהחטא ורשמיו. תהליכים ראשוניים המכונים את הנפש לתשובה, שכן הגדירם הרב זצ"ל "ניר התשובה" - חריש מקדים של חשבון נפש וסלידה מהחטא. אבל עיקרה של התשובה היא ע"י "אומץ הדעת וצהלת הרוח" - אימוץ רוחני והגברת ערך האישיות, הבניין החיובי שמתחיל מהצמיחה הבאה בעקבות חשבון הנפש והסלידה. ואם ח"ו חשבון הנפש היה מוליד נביקת רוח ושבירת האופי לא היתה מתאפשרת הנביטה וההתפרצות הפנימית.

הכלל, כמו הפרט, עובר חשבונות נפש פנימיים וחיצוניים מידי שנה. חשבונות אלו, אף שמבחוץ נראים כקללה - איום ועונש כמו הקללות בפרשת כי תבוא, הם סלידה והתייסרות המצמיחות את חשק העבודה, וצפיית הגאולה שתבוא במהרה - "תחל שנה וברכותיה".

נמצאנו למדים שהפיוט בכניסתו של חג לא מציין את קללתה וזילותה של השנה שחלפה, אלא הוא מציין את כמיהתה של הנפש לצמיחה, לחילוף עצמות לקראת השנה שתבוא - "לברכה ולא לקללה".
לפי² מתחדשת הבנה בתקנת עזרא לקרוא את הקללות לפני ר"ה, והיא: להכין את התשובה של השנה הבאה.

בעלוננו אנו מקדמים הפעם בברכה את השנה החדשה בפרק העוסק בענייני חוה"מ, לקראת חג הסוכות. כמו כן אנו מסכמים את יום העיון על "כביש חוצה - ישראל" שנערך בקיץ האחרון באוניברסיטת בר-אילן, בסדרת מאמרים ושיעורים על הפקעת אדמות לטובת תשתיות לאומיות חלופיות.
ברכת שנה טובה לכל קוראינו, ולעם ישראל כולו באשר הוא. ברכת הצלחה לענפי החקלאות במשק, ברכת פרנסה בכלכלה, פריחת היישובים וההתיישבות, והאדרת תורה ולומדיה.
נסיים בברכה אחרונה וחביבה, למפעל "עלי קטיף" עם היכנסו לבניין הקבע, ולתושבי כפר דרום נאחל המשך בנייה והתרחבות.
ויתקיים בנו הפסוק: "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה", בגבורה, ביטחה ונחת.
בברכת שנה טובה!

המערכת

הרב צבי שוורץ

"ארבעת המינים" – ייחוד ואיחוד

נאמר (ויקרא כג, מ):

"ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל".

ההלכה למשה מסיני זיהתה אותם בשמות הידועים לנו כיום כאתרוג, לולב הדס וערבה. כך פירשו זאת גם התרגומים על המקרא: "אתרוגין ולולבין והדסין וערבין דנחל". בעיון זה רוצים אנו למצוא את המשותף בין מינים אלו ולהבין במה נשתנו אלו ממינים אחרים.

א. הטוב, היפה, המצוי והרענן

הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק מג) כתב:

"ונראה לי בארבעת מינים שבלולב שהם שמחה בצאתם מן המדבר אשר היה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון, ומים אין לשתות אל מקום האילנות נותני הפרי והנהרות. ולקח לזיכרון זה הנאה שבפירות (תמר) והטוב שבריחו (אתרוג) והיפה שבעלים (הדס) והטוב שבעשבים (ערבה) ואלו ארבעת המינים הם אשר קיבצו שלושת הדברים האלה: האחד – רוב מציאותם בארץ ישראל בעת ההיא והיה כל אדם יכול למוצאם. והענין השני – טוב מראם ורעננותם. והענין השלישי – עומדם על לחותם ורעננותם בשבעה ימים מה שאי אפשר באפרסקים וברימונים ובאספרגל ובאגס וכיוצא בהם".

ב. שלמות של שמחה

במדרש תנחומא (אמור יט):

"זש"ה כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך (תהלים לה) תדע לך שהלולב הזה דומה לשדרה של אדם. והדס דומה לעינים והערבה דומה לשפתים והאתרוג דומה ללב אמר דוד אין לך אבר אחד גדול מאלו שקולין הן כנגד הגוף".
עפ"י מדרש זה מסביר ספר החינוך (מצווה שכז) בטעם מצוות הלולב:

"לפי שימי החג הם ימי שמחה גדולה לישראל כי הוא עת אסיפת התבואות ופרות האילן לבית, ואז ישמחו בני אדם שמחה רבה, ומפני כן נקרא חג האסיף; וצוה האל לעמו לעשות לפניו חג באותה העת לזכותם להיות עקר השמחה לשמו, ובהיות השמחה מושכת החומר הרבה ומשכחת ממנו יראת אלוקים, בעת ההיא צונו השם לקחת בין ידינו דברים המזכירים אותנו כי כל שמחת לבנו לשמו ולכבודו, והיה מרצונו להיות המזכיר מין המשמח כמו שהענת עת שמחה, כי צדק כל אמרי פיו, וידוע מצד הטבע כי ארבעת המינים כלם משמחי לב רואיהם, ועוד יש בארבעה מינים אלו ענין אחר שהם דומים לאברים שבאדם ויקרים, שהאתרוג דומה ללב שהוא משכן השכל לרמוז

שיעבוד בוראו בשכלו; והלולב דומה לשדרה שהיא העיקר שבאדם לרמוז שיישיר כל גופו לעבודתו ברוך הוא; וההדס דומה לעינים, לרמוז שלא יתור אחר עיניו ביום שמחת לבו; והערבה דומה לשפתיים, שבהן יגמור האדם כל מעשהו בדבור, לרמוז שישים רסן בפיו ויכוון דבריו ויירא מה' אף בעת השמחה".

ג. השלמות של ניגודים

חז"ל ראו בצמחים אלו לא רק את מה שיש בהם אלא גם מה חסר בכל מין וארבעת המינים מהווים השלמה אורגנית דווקא בלקיחתם כאחד. ובמדרש (ויקרא רבה פר' ל פס' יב):

"פרי עץ הדר – אלו ישראל. מה אתרוג, יש בו טעם ויש בו ריח – כך ישראל, יש בהם תורה ויש בהם מעשים טובים. **כפות תמרים** – אלו ישראל. מה התמרה, יש בה טעם ואין בה ריח – כך יש בישראל שיש בהם תורה ואין מעשים טובים. **הדס** – יש בו ריח ואין בו טעם. אלו ישראל, שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה. **ערבה** – אין בה טעם ולא ריח אלו בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים".

על יסוד שוני זה ראו חז"ל במינים אלו דימוי של כלל ישראל על כל גווניו שיוצרים הרמוניה של ניגודים; אנשי מעשה ואנשי רוח, פשוטים מול אנשי מעלה, שבונים עם בריא ע"י אינטרקציות חברתיות.

המקובלים ראו בכל אחד מן המינים אות אחת מאותיות השם הקדוש, שההדס רומז לאות י', הערבה לאות ה', הלולב לאות ו', והאתרוג לאות ה', וביחד יוצרים את שמו המלא של הקדוש ברוך הוא, ובזהר (רעיא מהימנא פנחס דף רנו ע"א) מביא שארבעת המינים הם כנגד הספירות: שלושת בדי ההדס - כנגד חסד, גבורה ותפארת, שני בדי הערבה - כנגד נצח והוד, הלולב - כנגד היסוד והאתרוג - מלכות. בתפיסה זו, רואה הקבלה בכל חלק מחלקי הטבע בבואה רוחנית שהביטוי התחתון שלה הוא עולם החי והצומח אולם השורש העליון שלה הוא מציאות רוחנית שלמה.

ראייה משלבת זו, שרואה בכל מין ייחוד מסוים, אולם החיבור יוצר מכנה משותף, עולה מתוך התבוננות עמוקה בטבעם של מינים אלו במקומות ובתנאי גידולם ובצורתם השונה.

ד. ארבעה אזורי גידול

התמר התרבותי (Phoenix dactylifera) הוא מין צמח הנמנה עם סוג יחיד בתת משפחת התמריים והוא החשוב ביותר בסוג הכולל 12 מינים, ופירותיו מתוקים וראויים לאכילה. הוא גדל בעמקים החמים.

האתרוג (Citrus medica) הוא עץ קטן מקבוצת הלימוניים של הסוג הדר ומייצג את מטעי השלחין.

ההדס המצוי (*Myrtus communis*) הוא שיח ירוק-עד ריחני בעל עלים תמימים ערוכים בדורים של 3 או 4 ומייצג את בתי הגידול ההרריים ועשירי המים ונפוץ במורדות הכרמל והר כנען ובעמק הירדן העליון. הערבה (*Salix*) שייכת לסוג עצים ושיחים למשפחת הערבתיים ומייצגת את גדות הנחלים.

אזורים אלו שונים הם באקלים המצוי בהם, בסוג האדמה ובמבנה פני השטח, ובחג הסוכות - הבא לפני עונת הגשמים - מביאים מינים אלו מארבע אזורי הארץ השונים "וארבעת מינים הללו אינם באים אלא לרצות על המים" (תענית ב ע"ב) ומתפללים שהארץ כולה, על עמקיה וגיאיותיה, על הריה ונחליה, תהיה מבורכת וגשומה.

ה. צמחי מים ביבשה

לא רק אזורי גידול שונים בארץ ישראל מייצגים צמחים אלו, אלא יש להם מכנה משותף שקשור לזיקתם המיוחדת למים, וכדברי הגמרא בתענית (ב ע"ב) "ארבע מינים הללו אי אפשר בהם בלא מים".

האתרוג - שלא כמו שאר עצי ההדר - הוא מטע שלחין "וגדל על כל מים" ובמסכת סוכה (לה ע"א) דרש בן עזאי את המילה פרי עץ הדר מלשון הידור שכן בלשון יוונית קוראים למים הידור (*Hidro*).

התמר נותן פרי בעיקר בעמקים חמים רוויי מי תהום ובלעדיהם פירותיו מצומקים ותנובתו דלילה. הערבה גדלה על שפת הנחלים וזקוקה למקורות מים מתוקים זורמים ושופעים.

ובסוכה (לג ע"ב) "תנו רבנן: ערבי נחל - הגדלים על הנחל". וברש"י (שם): "אף שבשל בעל כשירה, אולם מצווה בערבת נחל".

ההדס גם הוא איננו שיח יבשתי אלא צומח במקומות הרריים עתירי מים. לקיחת מינים אלו בסוכות, וניענועם בשעת ההלל הם בקשה וזעקה ש"זועקים" עצי היער הזקוקים למים רבים ובלעדיהם קיומם חסר. והפסוק "אז ירננו כל עצי יער" נדרש על ארבעת המינים בחג הסוכות.

מעניין שדווקא הערבה נלקחה לקיום מנהג נוסף בחג הסוכות. בזמן שבית המקדש היה קיים היו מניחים אותה על גבי המזבח וכיום, ביום "הושענא רבה" (היום השביעי של חג הסוכות), מתפללים תפילות מיוחדות ולבסוף חובטים אותה על גבי הקרקע מכיוון שהיא זו שמסמלת ביתר שאת את בקשת הישועה למים, ואף שמה של הערבה ביום זה "הושענא".

ו. זיכרון היסטורי

נוגה הראובני בספרו "טבע ונוף במורשת ישראל" (עמ' 77) רואה בארבעת המינים את סיפור תולדות העם בדרך להתגבשותו מיציאת מצרים דרך המדבר, הכניסה לארץ דרך הירדן וההתבססות וההתנחלות עד לישיבת הקבע.

"כפות התמרים" - הם היו לצל מעל ראשיהם של בני ישראל בתקופות חנייתם בנאות המדבר ושיבתם בסוכות. התמר הוא "בן המדבר" וסמלו. "ערבי נחל" - הם העצים הגדלים על גדות הירדן ולאורך הנחלים הנשפכים אליו ואל ים המלח, ומזכירים את החנייה בערבות הירדן (הן "ערבות ירח" או "ערבות מואב") ואת חציית הירדן בשעת הכניסה לארץ. "עץ עבות" - הוא רמז ל"סבכי היער" העבותים והסבוכים שבנ"י מצאו בארץ בימי יהושע ותפקידם היה לברא אותם. "פרי עץ הדר" - מסמל את המטעים הדשנים והמניבים פרי של ארץ נושבת ומבורכת.

ז. ירוק של חיים

בעולם הצומח ישנם צבעים רבים ותפקידים רבים להם, אולם הצבע הירוק הוא הצבע השולט והמהווה מכנה משותף לכל עולם הצומח. הצמח באמצעות הכלורופיל (הירוק) לוקח את היסודות הפשוטים בטבע, יחד עם המים - שהם החומר הקיומי השכיח ועם אנרגיית השמש, ומרכיב את הסוכרים שהם אבני הבניין של כל עולם הצומח והחי. מלבד הערבה, צמחים אלו הם "ירוקי עד", וביחד עם הערבה הירוקה מביעים את הקיום הבסיסי של הטבע והבריאה. ולא רק העלים וכפות התמרים, אלא אף הפרי הראוי לקיום מצוות האתרוג אינו הפרי הצהוב הבשל אלא זה בעל הצבע התרוג וכך מודגשת טבעיותו של החג שכולו תפילה שיצליחו הזרעים ושתילי המטעים להיקלט, לנבט ולהוציא ענפים וגבעולים ירוקים.

ח. צורת עץ

כשנתבונן בצורתם של מינים אלו נראה שיוצרים הם בחיבורם צורת עץ שלם. הלולב התמיר הוא הגזע החסון. ההדס בעל הגבעול הזקוף הוא ענף העץ. הערבות הם העלים וגם השורשים הארוכים הנשלחים אל מקורות המים. והאתרוג הוא הפרי הבשל. אף בפסוק שהבאנו לעיל נרמזת שלמות זו: "פרי עץ הדר", "כפות תמרים", "ענף עץ עבות", "ערבי נחל".

הרב עזריאל אריאל

קטיף פרחים בחול המועד

שאלה

אני מתפרנס מגידול פרחים. הפרחים שאני מגדל מיועדים בעיקר לשיווק ביישובים שבסביבה הקרובה. האם מותר לקטוף אותם בחול המועד לשם כך?

א. מלאכות המותרות בחול המועד

באופן כללי, יש לכוון את סידור החיים בחול המועד למינימום של עבודה, כדי לאפשר להתעסק בשמחת החג ובלימוד תורה, וליצור צביון כללי של חג, וכמו שכותב המשנ"ב (סי' תקל ס"ק ב) בשם הירושלמי (מ"ק פ"ב ה"ג): "כלום אסור לעשות מלאכה אלא כדי שיהיו אוכלים ושותים ויגענים בתורה?".

המלאכה בחול המועד אסורה¹, פרט לחמישה עניינים²: דבר האבד³, צורכי אוכל נפש⁴, פועל שאין לו מה לאכול⁵, צורכי רבים⁶, ושאר צורכי המועד, אם הם מעשה הדיוט⁷.

מתוך כך יש לברר מהו ההיתר לקטוף את הפרחים בימי החג.

ב. מלאכות לצורך המועד

התירו מלאכות בחוה"מ לצורך אוכל נפש בימי החג⁸, אך לא התירו מלאכות שאינן לצורך אוכל נפש, וא"כ פרחים אינם בכלל ההיתר. אמנם מלאכות שהן "צורך

1. ישנה מחלוקת גדולה בין הראשונים אם מלאכת חוה"מ אסורה מה"ת או מדרבנן (עי' ב"י סי' תקל, משנ"ב שם סעי' א ס"ק א ובה"ל ד"ה ומותר, ילקוט יוסף עמ' תקד סעי' ה והע' יא-יד). לדעת מרן הב"י (מובאת שם) מלאכת חוה"מ אסורה מדרבנן, ובה"ל (שם) כתב לסמוך על כך רק במקום צורך גדול. ומדברי הרמ"א (הג"ה שם) משמע שאסור מן התורה (מג"א ס"ק א, בהגר"א ד"ה לפי). לדעת הרמב"ן וסיעתו (מובאת שם), מלאכות הנעשות לצורך המועד לא נאסרו כלל מן התורה, וכן פסק הב"ח (ד"ה חול). וכן יש להסיק מדברי המג"א (ס"ק א), הגר"א (סעי' א ד"ה לפי) וערוה"ש (סעי' ג).
2. משנ"ב (סי' תקל ס"ק א); שש"כ (פרק סו סעי' ג).
3. שר"ע (סי' תקלז סעי' א). אבל הדבר אסור בטרחה יתירה: מו"ק (ב ע"א); שר"ע (סעי' ב).
4. שר"ע (סי' תקלג).
5. שר"ע (סי' תקמו סעי' ב).
6. שר"ע (סי' תקמד סעי' א).
7. שר"ע (סי' תקמ סעי' א, ה, ו).
8. שר"ע (אר"ח סי' תקלג סעי' א); שש"כ (פרק סו סעי' ו-ז); הרב יגאל הדאיה (הל' חוה"מ למגדלי ירקות, אמונת עתיד 19 עמ' 46 פרק ט). אך אין היתר לעשות מלאכות לצורך אוכל נפש של אחר המועד: שש"כ (פרק סו סעי' יג); "אמונת עתיד" (6 עמ' 24). ואסור להערים (שש"כ שם סעי' י).

הגוף", כגון: היגינה אישית⁹ וקוסמטיקה¹⁰ נחשבות ג"כ כאוכל נפש, אבל לא מלאכות נוספות. ובפשטות נראה שאספקת פרחים אינה נחשבת כצורך הגוף יותר מאשר שטיפת רצפה, שנחשבת כצורך המועד גרידא¹¹. אך הרה"ג יהושע י. נויבירט אמר לי שלדעתו פרחים הם צורך הגוף כמו צורכי אוכל נפש (ראה נספח).

קטיף פרחים הוא מעשה הדיוט, שהוא מותר גם למטרה שאינה צורך הגוף או אוכל נפש, ובלבד שיהיה לצורך המועד¹²; ואילו צורך המועד שאינו אוכל נפש - לא הותר לצורך אחרים אלא בחינם¹³. אלא שהכרעת ההלכה לחומרא אינה אלא מספק¹⁴.

אמנם, היה מקום לומר שמכיוון שהמלאכה נעשית לצורך אנשים רבים, יש בה משום "צורכי רבים"¹⁵, שהותרו בחוה"מ¹⁶, אך נראה שאין בכך היתר, כשם שלא התירו לצבוע את בית הכנסת בחוה"מ¹⁷.

עוד יש לומר, שכל האיסור לעבוד בשכר לא נאמר אלא בשכיר, ולא בעצמאי. ובשכיר אסרו משום שיש בו משום "שכר שבת", שהוא "עובדא דחול"¹⁸, ולכן התירו בהבלעה¹⁹. וא"כ עצמאי, שאינו מקבל שכר על עבודתו אלא מוכר ומקבל את התמורה - אין בו משום "שכר שבת", ומותר; והתמורה שהוא מקבל בעת המכירה, אין בה איסור, מפני שסחורה הותרה לצורך המועד²⁰.

9. משנ"ב (סי' תקלא ס"ק כב); שש"כ (פרק סו סעי' כא).
10. בה"ל (סי' תקמו סעי' ה ד"ה כל תכשיטיה); שש"כ (שם). ונראה שכל מה שנעשה בגוף האדם או על גביו אכן מוגדר כ"צורך הגוף", אבל לא מה שנעשה מחוץ לגוף האדם, למרות שנעשה לאותה מטרה, של אסתטיקה.
11. שש"כ (פרק סו סעי' מז). ואין לדמות פרחים לרחצה וכדו' (שש"כ שם סעי' כ-כא).
12. שש"כ (פרק סו סעי' נז) עפ"י משנ"ב (סי' תקמז ס"ק כב).
13. מ"ק (י"ב ע"א, י"ט ע"א); שו"ע (סי' תקמא סעי' א); משנ"ב (סי' תקמא ס"ק טז ובה"ל ד"ה אלא, סי' תקמב ס"ק א); שש"כ (פרק סו סעי' מ והע' קס).
14. הח"א (כלל קו סעי' ט ונשמ"א ס"ק ג), הנוב"י (מהד"ת אר"ח סי' קד, מובא בשע"ת סי' תקמב ס"ק א) ועוד אחרונים (מובאים בשעה"צ סי' תקמא ס"ק כו) כתבו שבמעשה הדיוט הדבר מותר, אבל המשנ"ב (שעה"צ שם, בה"ל ד"ה אלא) הכריע לאסור כדעת השו"ע (סי' תקמב ס"ק א).
15. עי' שש"כ (פרק סו הע' מג), שכתב שנסיעת מונית, בחוה"מ כאשר אין די בבעלי מוניות נכרים - מותרת, משום שהיא צורכי רבים. וכ"כ לעניין פתיחת בנקים בחוה"מ (פרק סח סעי' ב והע' ח). ועי' ילקוט יוסף (עמ' תקיב סעי' יט) שכ"כ לענין חלוקת דואר בחוה"מ; אך יש להעיר ששם אין איסורי תורה, פרט לכתיבה, הנעשית באופן המותר, ולהבערה והוצאה, שלא נאסרו. ועי' מאמר הרב שלמה אבינר ("תחומין" ג עמ' 86-88) וצ"ע בהגדרות שבדבריו.
16. שו"ע (סי' תקמד סעי' א).
17. ילקוט יוסף (עמ' תקח סעי' י).
18. רא"ש (מ"ק פ"ב סי' ט); מרדכי (סי' תתנ); משנ"ב (סי' תקמב ס"ק ב-ג); שש"כ (פרק סו הע' קס). ולדעה זו המלאכה מותרת, אלא שהתשלום אסור בלי קשר אליה. לעומת זאת, לדעת רש"י (מ"ק יב ע"א ד"ה שרשווי, יח ע"ב ד"ה לעצמו), התשלום הוא המגדיר את הפעולה כמלאכה. ולכן כתב שכתובת ס"ת אסורה גם לצורך מכירה.
19. שש"כ (פרק סו סעי' מ והע' מג, קסד).
20. שו"ע (סי' תקלט סעי' י-יב).

ג. מלאכות משום "דבר האבד"

אם הפרחים יינזקו בדחיית הקטיפה - מותר לקטוף אותם²¹, ובדרך כלל זהו המצב. אם הפרחים לא יינזקו, אלא שלאחר החג תהיה ירידה בביקוש ובמחירים - אין זה "דבר האבד"²². אך נראה שיש להקל במקרה שבו יש חשש גדול לכך שהירידה במחירים תגרום לכך שהגידול יביא להפסדים²³. ומ"מ נראה שאסור לשתול את הפרחים על דעת זה שייקטפו בחול המועד ויימכרו במחיר גבוה, והעושה כך הרי הוא בכלל "מכוון מלאכתו למועד"²⁴. במקרים של מניעת רווח הנדרש לפירעון חובות הנושאים ריבית וכדו', יש מקום להקל²⁵, אך יש לדון בכל מקרה לגופו.

כאשר אין הפסדים ישירים או עקיפים, אבל פער המחירים הוא משמעותי, והרווח נחוץ מאד לפרנסת החקלאים - יש לשקול להקל²⁶.

תשובה

נראה לענ"ד שמותר יהיה לקטוף את הפרחים בתנאים הבאים:

- א. לצורך מכירה ליהודים בימי החג (מפני שבעצמאי מותר גם להרוויח).
- ב. גם אם המכירה היא לגויים, כאשר יש פער משמעותי מאד ברווח²⁶.
- ג. אם הפרחים יינזקו במקרה שלא ייקטפו בזמן - מותר לקטוף, וממילא מותר גם למכור (בשל הפסד רווח ומשום צורך המועד של הקונים).

21. שו"ע (סי' תקלז סעי' טו).

22. עי' שש"כ (פרק סז סעי' יח) עפ"י משנ"ב (סי' תקמא ס"ק י; ועי' סי' תקלו ס"ק י). וכן יש לדמות זאת למצב שבו אין הפסד של הקרן אלא מניעת רווחים מזדמנים, שהתירו זאת רק במלאכה דרבנן ולא במלאכה דאורייתא: שש"כ (פרק סז סעי' יט-כא). וכאן, שהקטיפה היא מלאכה דאורייתא, יש לאסור. אך אין להביא ראיה משר"ת אורח משפט (אר"ח סי' קלו).

23. כ"כ הרב שלמה אבינר ("תחומין" ג עמ' 81 הע' 20) בשם הגר"ד אויערבך. ועי' בה"ל (סי' תקלט סעי' ה ד"ה אינו).

מדברי הרב נויבירט ("אמונת עתיד" 6 עמ' 23 סעי' ו) משמע בבירור שלא מסתכלים על ההשקעות אלא על הערך העכשווי. וא"כ צריך לבדוק את שיעור הפחיתתה. ומכיוון שכאן לא "כליא קרנא", נראה שאין בזה משום דבר האבד.

הרב אבינר (שם הע' 21) העיר שאם היה מתוכנן להרוויח יותר, אלא שבגלל השביתה בחוה"מ הרווח יקטן - יש מקום לומר שאף זה בכלל "דבר האבד". אך העיר שהגר"ד אויערבך לא קיבל סברא זו. וכאן נראה שיש להחמיר יותר, שכן אם התחשיב הראשוני הביא מראש בחשבון את המחירים הגבוהים שיהיו בחוה"מ, יש בזה משום "מכוון מלאכתו במועד", שאסור.

24. שו"ע (סי' תקלח סעי' ו).

25. בה"ל (סי' תקלט סעי' ה ד"ה אינו).

26. וזאת בצירוף השיקולים הבאים:

- א. הספק אם צורכי המועד מותרים גם לצורך אחרים בשכר (לעיל הע' 14).
- ב. הסברא שמלאכה הנעשית לצורך שירות לאנשים רבים מוגדרת כ"צורך רבים" (לעיל הע' 15).
- ג. הסברא שפרחים הם מצורכי הגוף כמו אוכל נפש (לעיל הע' 8-11).
- ד. לדעת רוב הפוסקים, מכיוון שהמדובר במלאכה הנעשית לצורך המועד, אינה אסורה אלא מדרבנן (ראה לעיל הע' 1 והע' 18), וספק לקולא.

נספח:

חליפת מכתבים בין הכותב לבין הרה"ג יהושע י. נויבירט שליט"א

ב"ה, ב' בניסן תשנ"ח.

לכבוד

הרה"ג יהושע ישעיה נויבירט שליט"א,

שלום וברכה בשם ה'!

בהמשך לשיחתנו הטלפונית בעניין קטיף פרחים בחוה"מ, התקשיתי בהבנת תשובתו של כת"ר. כת"ר אמר לי באותה שיחה, שפרחים נחשבים כ"צורכי הגוף", שמותר לעשות בעבורם מלאכה בחוה"מ אפילו בשכר ובמעשה אומן (גם אם אין בקטיפתם משום דבר האבד, ובלבד שיגיעו לידי הקונים בחג).

כאשר עיינתי בדבריו של כת"ר בשמירת שבת כהלכתה, דומני שמצאתי סתירה לדברים. שהרי כת"ר כתב את ההיתר לשטוף את הרצפה בין שאר צורכי המועד, שהותרו רק במעשה הדיוט (פרק סו סעי' מז), ולא כלל ב"צורכי הגוף" אלא רחצה וצורכי רפואה. וכן משמע ממה שכתב שם (סעי' נ) בעניין עוזרת בית, שאין לשלם לה שלא בהבלעה. וכוונתו לומר ששטיפת הרצפה, הנעשית בד"כ ע"י עוזרת בית, אין בה משום "צורך הגוף".

לענ"ד נראה ששטיפת הרצפה, כאשר היא מלוכלכת, היא צורך הגוף יותר מאשר פרחים. וכך מסתבר. וכי התירו לצבוע את הבית במועד בקיר שהתפיח בחג משום שקיר מפויח מהווה מפגע אסתטי?!

ומה שהתירו תכשיטי נשים, איפור וכדו' במועד (בה"ל סי' תקמו סעי' ה ד"ה כל תכשיטה), למרות שזהו צורך אסתטי ולא גופני ממש - נראה לענ"ד שכל מה שנעשה בגוף האדם או על גביו אכן מוגדר כ"צורך הגוף", אבל לא מה שנעשה מחוץ לגוף האדם, למרות שנעשה לאותה מטרה, של אסתטיקה.

עזריאל אריאל

עטרת.

תשובת הרה"ג י. י. נויבירט

בתשובה על מכתבו, בב"י סוס"י תקמז (ד"ה ומ"ש ובלבד) מתיר לתלוש עשבים כיוון "שהוא ראוי להריח".

ומה שכת"ר מקשה משטיפת הרצפה, אינו דומה כלל, דאין בו צורך הגוף. ונכון כי האדם רוצה לגור בדירה נקייה, אבל הגוף (הנשמה) נהנית מהריח של הפרחים, ולא מהרצפה הנקייה.

כל הדברים שכת"ר מביא הם מחוץ לגוף, משא"כ פרחים שנוגעים לגוף עצמו.

בבה"ת,

ובידדות רבה,

יהושע נויבירט

ב"ה, י' בניסן תשנ"ח.

לכבוד

הרה"ג יהושע י. נויבירט שליט"א,

שלום וברכה בשם ה'!

שמחתי מאד לקבל את איגרתו של כת"ר בעניין קטיף פרחים בחוה"מ, וימחל

לי אם אוסיף להתקשות בדבריו.

כת"ר הביא ראיה מדברי מרן הב"י, המתיר קטיף של הדסים לצורך לווית המת. אך לענ"ד אין בכך ראיה לנ"ד, שהרי זהו צורך המועד, המותר במעשה הדיוט ובחינם. ואכן קטיף ענפי הדס אינו אלא מעשה הדיוט, ובב"י לא נרמז שהדבר מותר אף בשכר. ואילו שאלתי היתה אודות קטיף פרחים הנעשה ע"י פועלים בשכר, שהוא מותר רק לצורך הגוף או לצורך אוכל נפש. ומה ראיה יש מכאן לומר שקטיף פרחים מוגדר אף הוא כצורך הגוף?

עוד כתב כת"ר שהנאת ריח חשובה כהנאת אכילה. אך המציאות, לצערנו, אינה כזאת. הפרחים שמגדלים בחממות לצורך מכירה - אין להם ריח. גם אם לאבותיהם הקדומים, הגדלים בטבע, היה ריח טוב, הרי שבתהליכי ההשבחה של הפרח והתאמתו לגידול מסחרי, נוצרו דווקא זנים שאין להם ריח. וע"כ אין כאן כי אם הנאת מראה. ומניין לנו שגם הנאת מראה חשובה כ"צורך הגוף"? ואכן שאלתי את כת"ר, מה יהיה הדין באדם שקיר ביתו התלכלך בפיח והתכער מאד, האם יהיה מותר לו לסייד את הקיר כדי שלא יסבול מן המראה המכוער? הרי מסתבר שלכל היותר נאמר שזהו צורך המועד גרידא, שלא הותר אלא במעשה הדיוט ובחינם, ולא במעשה אומן ולא בשכר! ומאי שנא קטיף פרחים מהא?

אלא שלמעשה נראה לי שיש להתיר את קטיף הפרחים, אם הוא נעשה ע"י בעל החממה עצמו ובני ביתו. שכן אף אם הוא גובה תשלום עבור הפרחים, אין זה אלא מחיר הפרחים, שהוא מותר בחוה"מ ככל סחורה לצורך המועד. אבל אין זה שכר עבודה, שנאסר במלאכות שאינן לצורך אוכל נפש. ואילו הקטיף עצמו מותר משום שהוא מעשה הדיוט ולא מעשה אומן.

עזריאל אריאל

תשובת הרה"ג י. נ. נויבירט

בתשובה על מכתבו, צר לי מאד, כי דיברתי עם הגר"מ הלברשטאם שליט"א, וגם הוא התיר בשופי, כי יש כאן צורך הגוף; והוא הביא מדרש שיר השירים (פר' ב פי' ו ד"ה אמר ר'), דלא נבראו פרחים ושושנים אלא לשבתות ויר"ט'. ועוד, נא לעיין

1. וז"ל: "כשושנה בין החוחים - ...מה שושנה זו מתוקנת לשבתות וימים טובים, כך ישראל מתוקנים לגאולה של מחר". וכן בויק"ר (פר' כג פי' ו).

בסי' תקלג במשנ"ב ס"ק יא (וה"ה אם הוא צריך...)². אבל כמובן רק לצורך החג ולא לאחר החג³.

יהושע נויבירט

לפני הבאת החוברת לדפוס, ניגש הרב נויבירט להרה"ג שלום יוסף אלישיב שליט"א ושאל אותו בהקשר לשאלה שנידונה לעיל. הגר"ש אלישיב נטה להחמיר, ובגוי נטה להקל.

2. עי' במכתב הראשון, שם הערתי שלענ"ד אין להביא ראיה מייפוי של הגוף עצמו, שהוא מוגדר בוודאות כ"צורך הגוף".
3. אך יש להביא ראיה לדבריו מהשע"ת (סי' תקלד ס"ק ה) שכתב שמותר לתקן כלי שיר בחוה"מ, ורק החמיר לכתחילה לשנות בדרך התיקון אם יכול. ובילקוט יוסף (עמ' תקכג סעי' מד) כתב כן בשם מהר"א ענתבי (חכמה ומוסר סי' קפה). וכלי שיר, גם הם אינם מצורכי הגוף אלא מזונה של הנפש. אך יש להעיר שבשש"כ עצמו (פרק סו ס"ק כא) נכתב שאסור לתקן כלי שיר במעשה אומן. וצ"ע.

הרב יהונתן שמחה בלס

פיצויי מפגעי ממון וסביבה

א. מלך "פורץ לעשות לו דרך" ואינו חייב בפיצוי

מלך "פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו" (סנהדרין פ"ב מ"ד).
קביעה זו של המשנה מהווה מקור לדברי הרמב"ם (הל' מלכים פ"ה ה"ג) הכותב בקשר לדין מלך:

"פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שהוא צריך, אינו מעקם הדרכים מפני כרמו של זה או מפני שדהו של זה, אלא הולך בשוה ועושה מלחמתו".

האם עליו לפצות את "זה" שהוא בעל הכרם ואת "זה" שהוא בעל השדה, אלה שממונם נפגע מפריצת הדרך? מהסוגיה בבבא קמא (ס ע"ב) מוכח שלא:
"רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישראל הוו, דהוו מטמרי פלשתים בהו, וקא מיביעא ליה [דוד]: מהו להציל עצמו בממון חבירו? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חבירו, אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו".

לדעת התוספות (ב"ק ס ע"ב ד"ה מהו), הרא"ש (פסקי הרא"ש ב"ק פ"ו סי' יב) והבית יוסף (ח"מ סי' שנט סעיף ד), השאלה של דוד המלך: "מהו להציל עצמו בממון חבירו?" - פירושה האם דוד חייב לשלם לבעלי השעורים שהוא עומד לשרוף כדי להינצל מהפלשתים. התשובה שקיבל דוד, לפיה אדם שאינו מלך "אסור להציל את עצמו בממון חבירו", אינה מחייבת אדם הנמצא בסכנת חיים - למות ובלבד שלא יזיק לממון זולתו. משמעותה, כפי שכותב השולחן ערוך (ח"מ סי' שנט סעי' ד), היא שמי שמציל את חייו תוך פגיעה בממון חבירו חייב לפצות את חבירו הניזוק.

מכאן, שההבחנה שעושה הסוגיה בין מלך להדיוט - "אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו" - באה לפטור את דוד מתשלום נזקו.

מסקנה זו עולה גם מדברי הרמב"ם. בקבעו את סמכותו של המלך לפרוץ "לעשות לו דרך", הרמב"ם אינו מציין חובת פיצוי. לעומת זאת, הרמב"ם (הל' מלכים פ"ד ה"ו)¹ מחייב את המלך לשלם לחקלאי שיבולו הוחרם כדי לספק אוכל לצבא בשעת מלחמה:

"ולקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה. ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן".

1. הסוגיה בבבא קמא (ס ע"ב) המובאת בפנים נותנת תימוכין לחובת התשלום. פירוש אחר שמובא שם לשאלתו של דוד הוא האם יוכל להאכיל את בהמותיו בשעורים שבבעלות ישראלית על מנת לשלם לאחר מכן בעדשים שיכבוש מהפלשתים. שלא כבאוקימתא של רב הונא, שריפת השעורים כדי להבריח את הפלישתים (שם המסקנה היתה שהמלך פטור מתשלום), באוקימתא זו לא מועלית אפילו אפשרות שהמלך יהיה פטור מתשלום. התשובה שקיבל היתה שאף שלהדיוט החלפה בכפיה אסורה, למלך היא מותרת. המשך הסוגיה מדגיש שהצורך לתת לבעל

מהו היסוד להבחנה בין החרמת יבול לבין פריצת דרך?

מצאנו הבחנה מקבילה שעושה הרמב"ם (הל' מלכים פ"ד ה"ב-ה"ג) בין מי שגויס לשרות המלך כשומר, חייל או משרת אישי, לבין אומן שהמלך מחייבו לעבוד עבורו במקצועו כדי לספק לו את צורכי המלכות:

"ושולח בכל גבול ישראל ולוקח מן העם הגיבורים ואנשי חיל ועושה מהן חיל למרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו. ולוקח מן היפים שבהם להיות שמשים ועומדים לפניו שנאמר ואת בחוריכם הטובים יקח ועשה למלאכתו. וכן לוקח מן בעלי האומניות כל מה שהוא צריך ועושין לו מלאכתו ונותן שכרן".

מלך שכופה בעלי אומניות לעשות לו את מלאכתו, מחוייב לשלם להם שכר. אך אם הוא מגייס אנשי חיל לצבאו אין חובה לשלם את שכר עבודתם ובמקום זה הם "מתפרנסים מבית המלך" (לחם משנה שם פ"ד ה"ג) בדומה לחיילי צבא סדיר היום². הצד השווה להחרמת פירות וכפיית בעלי מקצוע לעבוד במקצועם הוא שפירות עומדים לאכילתו של "כל אדם" תמורת תשלום, ובעלי מקצוע עובדים במקצועם עבור "כל אדם" תמורת תשלום. בשניהם אמנם "המלך קודם לכל אדם", אך "בשכר ולא בחינם" (רד"ק שמואל א, ח, יב)³. לא נאה למעמדו של מלך, להנות בחינם⁴, מעבר למיסים הקבועים, משרותיהם של בעלי מקצוע או מנכסים שבדרך כלל מוצעים לאיש מן השורה תמורת תשלום.

לעומת זאת, כאשר מלך מגייס חייל לצבא הסדיר שלו או מגייס את כל העם בשעת מלחמה או פורץ דרך, הוא פועל בתחומים המיוחדים למלך בלבד. בדומה לגביית מיסים - גיוס חיילים, עריכת מלחמות וסלילת כבישים הם מסממניה של שררה. אין פגיעה במעמדו של המלך בהפעלת סמכותו בעניינים אלה גם אם אינו משלם למי שניזוק מכך.

סמכותו של מלך לפרוץ דרכים אף ללא תשלום מוכיחה, לדברי רבא, את הכלל "דינא דמלכותא דינא" (ב"ק קיג ע"ב):

השעורים עדשים כפיצוי על הפסדו הוא אך ורק אם הוחרמו לאספקה ולא אם נשרפו כדי להבריא את הפלשתים.

2. ראה סנהדרין (יח ע"ב, כא ע"ב) שמלך מחלק "אפסניא" לחילותיו. רבינו חננאל לסנהדרין (כא ע"ב) מפרש אפסניא "הוצאת המאכל והכסות". גם רש"י (כא ע"ב ד"ה "אפסניא) כותב שאפסניא הוא "שכר חיילות מדי שנה בשנה הנכנסין והיוצאין עמו כל השנה", ובדף יח ע"ב (ד"ה משום אפסניא) כותב שהמלך "מחלק ממון לחיילותיו כך וכך לשנה" ומלשונו נראה שלא מדובר על משכורת רגילה.

3. רש"י (שמואל א, ח, יב) מפרש "לעשות כלי מלחמתו: לעשות אותם אומנים ונפחים ונגרים", כלומר המלך מגייס מי שאינו בעל מקצוע ומלמד אותו מקצוע כדי שיעבוד בשירותו. כאן לא מוזכר חובת תשלום דמי מלאכתו. לעומתו, הרד"ק, המתבסס בפרשו על תרגום יונתן, מבין שהפסוק עוסק בגיוסם של מי שהם כבר בעלי מקצוע ומחייב את המלך בתשלום עבור שירותם.

4. ובס' העמק דבר שמות ב, ט ד"ה ואני אתן את שכרך) נאמר: "כך דרך המלכים לשלם בעין יפה ולא לגזור לעשות להם בחינם".

"אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. אמר רבא: תדע, דקטלי דיקלי וגשרי גישרי ועברין עליה⁵ והא לא קא עבדי כדאמר מלכא? מלכא אמר: זילו וקטלו מכל באגי, ואינהו אזלו וקטלו מחד באגא! שלוחא דמלכא כמלכא, ולא טרח, ואינהו אפסיד אנפשיהו, דאיבעי להו דאינקוט מכוליה באגי ומשקל דמי".

שלוחי המלך כורתים את הדקלים מבלי לפצות את הבעלים. אם נצטוו על ידי המלך לכרות עצים מכל בעלי הדקלים באיזור, וכדי להקל על עבודתם כרתו את כל העצים מחלקו של אדם אחד, אותו אחד רשאי לתבוע פיצוי, לא מהמלך או משלוחיו, אלא מחבריו שהיו אמורים גם הם להינזק מצו המלך⁵. המלך אינו משלם פיצוי.

דברי רבא נפסקו להלכה ברמב"ם (הל' גזילה ואבידה פ"ה ה"ז) ובשולחן ערוך (ח"מ סי' שסט סעי' ב) הכותב:

"מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהם גשר, מותר לעבור עליו, וכן אם הרס בתים ועשה דרך או חומה, מותר ליהנות בה, וכן כל כיוצא בזה, שדין המלך דין".

הסמכות להפקיע ממון פרטי לצורך דרכים או גשרים היא מכוחותיה היסודיים של המלכות. כותב הרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"ב סי' שנו):
 "דינא דמלכותא, מורה על דברים שהם מחוקי המלכים לעשות כן בארצם לקוץ אילנות לסכוד נהרות ולעשות גשרים".

וכן כותב בעל ספר התרומות (שער מו ח"ח אות ה):
 "לא נאמר דינא דמלכותא דינא כי אם בדברים שהם עסקי המלך כגון ענייני הדרכים והמכסים והטסקאות שלו עיקר דינא דמלכותא לא נאמר אלא בענייני הדרכים, שהן של מלך".

האם סמכותם של מלכי ישראל לפרוץ דרך שווה לזו של מלכי אומות העולם או שמא היא מוגבלת יותר?

המאירי (סנהדרין כ ע"ב, ד"ה המשנה הרביעית) כותב על דברי המשנה:
 "פורץ לעשות לו דרך – פורץ גדרותיהן של שדות אחרים לעשות דרך לו ולסיעתו... הולך עם חיילותיו כפי מה שצריך להן להלוך שוה. ודברים אלו כולם בשעת מלחמה".

אך היד רמה (סנהדרין כ ע"ב, ד"ה מתני), שגם הוא מפרש שהמשנה מדברת על יציאה למלחמת רשות, מוסיף שצורכי ציבור אחרים שווים למלחמת רשות לעניין זה ורק "לאחזוקי בגופה של קרקע לנפשיה כדי שיהא דרך קבוע לשדהו ולכרמו"⁶. גם הרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"ב, סי' קלד) נוטה לאפשרות שאף "לשמירת עמו" מהפסד

5. וז"ל הרמ"ה (מובא בשטמ"ק ב"ק קיג ע"ב ד"ה ואינהו): "מהא שמעינן דכל כהאי גוונא היכא דאמר מלכא למשקל מכלהו ושקל שליח מחד מינייהו, מצי האיך לאשתלומי מכולהו".

6. גם הלחם משנה (הלכות מלכים פ"ה ה"ג), שמדייק מלשון הרמב"ם "ופורץ לעשות לו דרך... ועושה מלחמתו" שהרמב"ם "מפרש דמתניתין לעניין מלחמה איתמרה", מוסיף "אבל לא לצרכו". הוא אינו דן בסמכות לפרוץ דרך לצרכי המדינה שלא בשעת מלחמה.

כלכלי ושלא בשעת מלחמה, מלך ישראל רשאי לפתוח או לחסום אחד מרחובות העיר במסגרת סמכותו לפרוץ "לעשות לו דרך". גם הרמ"ז, רבי משה זכות (שו"ת הרמ"ז, סי' מו), המדגיש, כפי שנראה בהמשך, את חובתו של המלך להימנע ככל שאפשר מלהפעיל סמכות זו, כותב שהסמכות לפרוץ לעשות דרך אינה מוגבלת לשעת מלחמה בלבד והיא מאפשרת למלך להפקיע ממון לכל "צורך רבים".

ואכן הגאון מוילנא (ביאור הגר"א חר"מ סי' שסט, ס"ק ח) מציין את ההיתר שניתן לדוד המלך לשרוף את הגדישים בהם נחבאו הפלשתים - "אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו" כמקור לדברי השולחן ערוך שהגדיר כריתת עצים והריסת בתים לשם סלילת דרך כשימוש לגיטימי בסמכותה של מלכות. גם מהר"ם שיק (שו"ת מהר"ם שיק יר"ד סי' שנג) ומהרש"ם (ח"א סי' קעא) מסתמכים על התשובה שקיבל דוד כדי להשוות בין מלכות ישראל למלכות אחרת לעניין פריצת דרכים לצרכים אזרחיים. מכאן שהם בדעה שכל מלכות, גם מלכות ישראל, רשאית להפעיל סמכות זו לטובת הציבור אף שלא בשעת מלחמה ואינה חייבת בתשלום למי שניזוק מפריצת הדרך.

האם אין בכך גרימת עוול למי שרכושו הופקע? מדוע לא יישא הציבור כולו בשווה בנטל על ידי תשלום פיצוי מקופת המיסים שגובה המלך מכלל האזרחים? אך שאלה זו חמורה פי כמה וכמה כשהיא מופנית להפקעת חייו וכוח עבודתו של האדם. בספר שמואל (א, ח, יא) אנו קוראים: "את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו, ורצו לפני מרכבתו". הרמב"ם (הל' מלכים פ"ד ה"ב), כפי שראינו, מבין מדברים אלה שבסמכותו של המלך לגייס לשירותו, בעל כורחם, את המתאימים ביותר, לדוגמה: את הגיבורים, לרוץ לפני מרכבתו ואת היפים לתפקידים ייצוגיים. הוא אינו חייב לשמור על אחידות או על אוניברסליות אלא לוקח לעבודתו את הטוב ביותר בכל תחום.⁷

ומי יפצה את אותו האדם שתיכנן להיות איש-עסקים ומוצא את עצמו "מופלה לרעה" בגלל יופיו או שריריו, מגוייס בעל כורחו לשירות המלך לתקופה בלתי-מוגבלת, כשחברו הפחות יפה ממשיך לנהל את חייו כרצונו? האם חברו מפצה אותו על אבדן חירותו והרס חלומותיו? האם יש להם פיצוי? הפקעת קרקע היא הפחות תובענית מכוחות ההפקעה של המלך.⁸

איזה היגיון עומד מאחורי סמכויות אלו של המלך?

כאן יש להעיר: פוסקים רבים קובעים שהסמכות להפקיע בעלות שלא במסגרת של ענישה או של תקנה כללית היא של המלך בלבד או של מי שפועל

7. ראה שו"ת אבקת רוכל (סי' מז), שם כותב רבי יוסף קארו שמלך לא-יהודי זכאי, בשעת מלחמה, להרוס בתים ולסלק את התושבים "וגדולה מזו כתוב בשמואל שמושל בגופם ובבנותיהם ובניהם וגם בנכסיהם".

8. כותב החתם סופר (שו"ת חתם סופר חר"מ סי' מד) "אפילו אי צריך למיקטל כגון למלחמותיו... כיון דצורך תיקון המדינה שפיר דמי, כל שכן ממונם אפילו בשעת שלום לצורך הנהגה שפיר דמי".

מטעמו. היא לא ניתנה לקהילה. הנהגת קהילה יהודית בגולה היתה רשאית להפקיע זכויות בקרקע רק כשהיא פעלה מטעם המלך.

וז"ל הרשב"א (ש"ת הרשב"א ח"א סי' תרלז):

"כל שלטון ישראל הממונה בעירו ומושל במקומו דינו דין. והוא בעירו בכלל

דינא דמלכותא כל זמן שעושה כחוקי מקומו דומיא דמלך ממשי. והראיה:

תדע דקטלי דיקלי וגשרי גישרי כלומר הפקידים הממונים".⁹

הרשב"א בתשובה אחרת (ח"ב סי' קלד) אישר לקהילה לחסום רחוב עירוני

לשיפור הביטחון אך ורק משום שהוסמכה לכך על ידי המלך. ללא הסמכה כזאת,

אין בכוח הקהילה להפקיע זכויותיו של היחיד במעבר הציבורי אף לרווחת הרבים.

וכן פסק רבי משה זכות (ש"ת הרמ"ז שם):

"ליטול ממון או קרקע של אחד מהם לתועלתם ולהנאתם ודאי לא שמענין

להו, שאין זו תקנה אלא עושק וגזל ומציאין מידם"

מסכים איתו רבי יחיאל ב"ר אברהם פנצי מפירנצא:

"אע"ג דהרשד"ם (י"ד סי' קטז) כתב באריכות לקיים דברי האומרים שגם

בדברים השייכים לתקנת העיר והקהל יש כח לרבים לכופ לייחידים מכל

מקום ליכא מאן דסבירא ליה דיכולין הציבור לגזול את היחיד דאטו משום

דברים גזלין ניהו?"

הוא הדין גם אם הקהל משלם תמורת הנכס שהופקע; במקרה זה איסור גזל

הומר באיסור חמס (ש"ת הרמ"ז סי' לז)¹⁰.

הגבלה זו בכוח הקהילה אינה מונעת ממנה לגבות מיסים על בסיס אחיד

ואוניברסלי ולתקן תקנות. מה יסוד ההבחנה בין סמכותה של המלכות, שרשאית -

בתחומים שבשליטתה, כגון סלילת דרכים ומינוי מנגנון שלטוני - להפקיע בעלות

9. אמנם הרשב"א בתשובותיו (ח"ג סי' תיא) כותב שהיחידים "הם לאנשי עירם ככל ישראל לב"ד הגדול או למלך". אך אין להסיק מכאן שסמכויותיהם של טובי העיר שוות בכל פרטיהן לאלו של המלך גם אם אינם ממונים מטעמו.

10. בשתי התשובות האלו, לאחר שהמשיבים כותבים שאין לקהילה זכות להפקיע ממון פרטי של אחד מבני הקהילה, הם דנים בשאלת ההפקעה מההיבט של "דינא דמלכותא דינא" לאור האישור להפקעה שנתן השלטון הלא-יהודי. מקובל עליהם העיקרון שלמלכות סמכות להפקיע ממון פרטי אף שאין לקהילה סמכות מקבילה (שלא במסגרת הטלת קנסות וענישה). החזון איש (ב"ב סי' ד ס"ק טו), מרשה לקהילה להפקיע, תוך תשלום פיצוי, את קרקעו של היחיד אם "בעיני הדיין" הפקעתו היא מאוד נחוצה. הוא אינו מזכיר את התשובות שהובאו כאן למעלה בטקסט. אף שהוא ער לבעייתיות של ההפקעה לאור ההגבלות שהטילו הפוסקים על סמכויות הקהל ככל שמדובר על היטלים בלתי-אחידים, שלילת סמכות ההפקעה במקרים של "נחיצות" לדעתו אינה סבירה.

ההשוואה שהוא עושה בין הפקעת קרקע תמורת פיצוי לבין הרחקת מזיק מהעיר תמורת פיצוי קשה להולמה. על פי דיני נזיקין, המזיק חייב להרחיק את הגורם לנזק. עם זאת, ללא הרחבת העיר לכיוונו לא היה נזק. לכן על תושבי העיר לשאת בעלות הזאת הגורם המזיק. הסמכות להפקיע נובעת מהזכות לגייס משאבים פרטיים לטובת הכלל כשאלה נחוצים לו. איך ניתן להסיק מדיני נזיקין שעל הציבור לשלם עבור ההפקעה?

וחרות, לבין זו של הקהילה שאיננה רשאית להפקיע אפילו את ממונו של הפרט לרווחת הציבור?

הסמכות הנרחבת של המלכות מעוגנת בתפיסה אותה מבטא הרב יהודה הלוי בספר הכוזרי (ג, ג, ה) לפיה הממלכה היא יחידה אורגנית אחת כדוגמת האדם הפרטי. כמו שכל אבר, בהתאם ליכולתו וכישוריו, "מגוייס", בצו השכל, לטובת כלל האדם, כך המושל תובע מכל אחד מנתיניו את תרומתו הייחודית לכלל הממלכה, שמטבעה שונה מאדם לאדם. רק גישה זו מסבירה את סמכותו של מלך לקחת את "הגיבורים ואנשי חיל" למרכבתו, ואת "היפים שבהם" למשמשיו (הלכות מלכים פרק ד, הלכה ב), ללא הגבלת זמן וללא פריסה אחידה של הנטל על כל חלקי האוכלוסיה¹¹. על בסיס אותו העיקרון, מי שבבעלותו קרקע שהממלכה זקוקה לה חייב למסור אותה למלך כשהוא נתבע לכך, לטובת הכלל. בתחומים בהם העניקו התורה והעם סמכויות למלך - היחיד, ממונו ואף חירותו, משועבדים לציוויו כאבר פרטי של האדם לאדם כולו. הקהילה, שלא כמלכות, איננה יחידה אורגנית אלא ציבור של יחידים, הדומה במספר דיניו לשותפות רגילה (ראה שו"ת מהר"ם שיק י"ד סי' יד), ולכן היא רשאית לתבוע מהפרט השותף בה נשיאה בעול הקהילה על בסיס אחיד (או כמעט אחיד) בלבד. המלכות שונה ממנה לא רק בסדר גודל אלא גם במהות (בלשון הלצה ניתן לומר שהמדינה (The state) איננה עיירה "שטעטל" גדולה).

ואמנם התביעות של הקהילה מהפרט נוחות ומצומצמות לאין שיעור מאלו של המלכות. לא בכדי הזהיר שמואל הנביא את העם "ואתם תהיו לו לעבדים" (שמואל א, ח, יז). אך ההתמודדות עם סכנות מבחון ועריכת מלחמה מחייבות מסגרת מלכותית כפי שתבע העם גם לאחר ששמע את אזהרות שמואל: "ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א, ח, כ).

ב. דרישה "מוסרית" להמעיט בהפעלת סמכות ההפקעה

אמנם זכאית המלכות להפקיע בעלות לצורך סלילת דרך גם מבלי לפצות את הבעלים על הפסדם, אך יש מי שרואה בהפעלת הסמכות להפקיע בעלות פתרון רק למצבים של "אין ברירה", ובלשון הרמ"ז (שו"ת הרמ"ז סי' מו):
 "דומיא דמלך ישראל דלא עביד הכי אלא היכא דלא סגי בלאו הכי כגון הנך דפרשת המלך דאיירי בהיותו במלחמה ואין להם מה לאכול".
 ראייה לדבריו הוא מביא מדוד המלך שקנה את מקום המקדש מארונה היבוסי אף שהיה יכול על פי דין להפקיעו:

"מאיש לגבוה שייבנה מקדשו על מקום שנאנס מבעליו... ארונה ימאן לתת שדהו ולא למוכרו במחיר, הרי דוד היה נוטלו ממנו בעל כרחו שהרי גד הנביא אמר לו על פי הדיבור ששם היה רוצה שייבנה ביתו ולכן היה רשאי לקחתו בעל כרחו".

11. הרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"ג סי' תיז) אמנם מחייב אדם שנבחר על ידי הקהילה למשרה ציבורית לשרת בה גם כנגד רצונו, אך בנידון של הרשב"א הקהילה בחרה ב"נאמנים" בשיטת הגרלה שהיא אחידה ואוניברסלית.

מכיוון שהצביע גד הנביא על מקום המקדש, לא היו לדוד אתרים אלטרנטיביים להקמתו, אך אין להפקיע בעלות במצבים בהם קיימות אלטרנטיבות להפקעה.

הרב כתריאל פ. טכורש (מערכת המסים לאור התורה, בצומת התורה והמדינה, עמ' 298) הגיע למסקנה זהה תוך דיוק בלשון המשנה - "אין ממחין בידו" - ובהסתמך על המשך הסוגיה בבא קמא (ס ע"ב) שדנה בדוד וגדישי השעורים: "מה שיש כוח למלך לעשות בסמכות המלוכה ואסור לשאר בני אדם לעשות כן... אינו אלא בגדר של ואין ממחין בידו, פירושו של דבר שהדין נשאר דין, אלא שנדחה מכללו אצל מלך בחינת דיעבד, ועל כן לא רצה דוד המלך להשתמש בסמכות זו".

לכן "ויתיצב בתוך החלקה ויצילה" (שמואל ב, כג, יב) כדי להימנע מהצורך לשרוף את הגדישים¹².

אולם נראה שהדרישה להימנע משימוש בכוח ההפקעה היא "מוסרית" בלבד¹³ ואינה מבטלת הפקעה שנעשתה ללא מיצוי כל האפשרויות האחרות. לכן השולחן ערוך (ח"מ סי' שסט, סעי' ב) סתם וקבע שמלך שכרת עצים או הרס בתים לתיקון דרכים אינו גזלן ולא התנה את הדבר בניסיון כושל של המלך לקנות את העצים או את הבתים. כזכור, הגאון מוילנא רואה בהוראת המשנה בעניין מלך יהודי, מלך "פורץ לעשות לו דרך", מקור לקביעה זו של השולחן ערוך, ודבריו מעידים על כך שגם סמכותה של מלכות ישראל להפקיע בעלות אינה מוגבלת למצב של אין-ברירה.

ג. פיצוי לבעלי הקרקעות שהופקעו על ידי המדינה לסלילת כביש

הרא"ה קוק (משפט כהן סי' קמד, עמ' שלז) קובע את העיקרון: "שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה למה שנוגע להנהגת הכלל, כל שמנהיג את האומה, דן הוא במשפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם".

בפרקים הקודמים ראינו שמלך פטור מתשלום פיצוי למי שהופקעו קרקעותיו לשם סלילת דרך. עם זאת, לדעת הרמ"ז והרב טכורש מוטלת עליו חובה מוסרית לצמצם, ככל שאפשר, את השימוש בסמכות מלכותית זו. לדבריהם, ההפקעה היא פתרון של "אין ברירה" לאחר שניסה לרכוש במידת האפשר את הנכס המיועד להפקעה במחיר מלא ובהסכמת הבעלים ובנסיבות בהן אין אלטרנטיבה שווה לנכס שיופקע. על פי כללים אלה, במצב אידיאלי בו המדינה אינה פועלת במגבלות תקציביות, עליה להציע לבעלי קרקעות העומדות להפקעה מחיר מלא עבור הקרקע,

12. ראה פרוש רש"י (ב"ק ס ע"ב ד"ה ויצילה) וקושיית המשנה למלך עליו (ספר פרשת דרכים, דרך חיים, דרוש תשעה עשר).

13. ראה גור אריה על התורה (בראשית לח אות כו), שכותב שדוד יצא מפרץ ששמו רומז לירח, המאור הקטן, מכיוון שאמנם "מלך פורץ גדר לעשות לו דרך במשפט אבל אינו פושט ידו ולוקח דבר בממשלת יתירה".

מחיר הכולל את העלייה בערכה, הנובעת מהתעניינותה של המדינה ברכישתו. סרבו הבעלים למכור את הקרקע אף במחיר זה, תהייה המדינה רשאית להפקיע אותה רק בהעדר אלטרנטיבה מקבילה.

בנסיבות אחרות, בהן אין למדינה אפשרות תקציבית לשלם עבור הקרקע ללא פגיעה ברווחת הציבור, וסלילת הכביש נחוצה לרווחתו, רשאית המדינה להפקיע את התוואי מבלי לפצות כלל את בעלי הקרקעות שהופקעו.

בכל מקרה, "דינא דמלכותא" אינו רשאי להפלות בין איש לבין רעהו בעלי נתונים זהים (שולחן ערוך ח"מ סי' שסט, סעיף ח); ההחלטה לגבי איזו קרקע להפקיע חייבת להתבסס על שיקולים אובייקטיביים, ולהיות בלתי מושפעת מזהותם של בעלי הקרקעות.

יש לציין גם שהרב שאול ישראל, במאמרו "תוקף משפטי המלוכה בימינו" (עמוד הימיני סי' ט), כותב ש"סמכות המלך אינה קבועה ועומדת בדיני תורה, וכל עיקרה תלויה היא במידת הסמכות שניתן לה מאת העם או באי הכח שלו בזמן המלכותו".¹⁴ וכל עם ועם, וגם ישראל בכלל זה, הרשות נתונה בידם למנות להם מלך ולמסור לו את הסמכויות שימצאו לנכון על פי תנאי החיים שלהם" (שם, אות י, עמ' עז). מכאן שהעם זכאי להטיל מגבלות על סמכות המלוכה להפקיע ממון ללא תשלום פיצוי. ייתכן שעיקרון זה עמד מאחורי הצעת הראשון לציון, הרב ב. מ. ח. עוזיאל (מובא ב"תחוקה לישראל ע"פ התורה" של הרב הראשי הרב יצחק הלוי הרצוג, כרך א, עמ' 251), לפיה ראוי להתיר הפקעת קרקעות "כשצורך הציבור דורש זאת" רק בתשלום פיצוי מלא לבעלים "או בתמורה קרקעית אחרת דומה לה".

אולם נראה שבשעת חירום או בתקופה של מצוקה כלכלית - רק הסמכות הרחבה שהעניקה התורה למלך להפקיע ממון ללא תשלום פיצוי יכולה להבטיח את האינטרסים החיוניים של הציבור, ומכאן ההנחה הכללית של ההלכה שגם באומות העולם "מלך פורץ לעשות לו דרך".

ד. פיצוי למי שקרבת הכביש פוגעת בערך נכסיו

מלך ש"פורץ לעשות לו דרך" פטור מעיקר הדין מתשלום פיצוי לבעלי המקרקעין שהפקיע; הוא יהיה פטור מקל וחומר מתשלום פיצוי למי שניזוק רק בעקיפין מהקמת הכביש.

עם זאת, מכיוון שיש מי שסבור שהמלך נדרש להימנע, ככל שזה ניתן, מהפעלת סמכות ההפקעה ולרכוש בהסכמת הבעלים את הקרקע, יש מקום לבדוק אם קיימת דרישה דומה להגיע להסכם עם מי שיינזק כספית מסלילת הכביש בסביבתו.

14. הרב ישראלי מסייג את דבריו בכך שלא ניתן לצמצם את סמכויותיו של מלך שכבר קיבל, הוא או מורישיו, סמכויות נרחבות (עמוד הימיני סי' ט, אות א). מכיוון שממשלת ישראל פועלת בכל עת אך ורק מתוך סמכות שמעניק לה העם, שרק לו, כדברי הרב קוק "חוזרים אלה הזכויות" בהעדר מלך, ברור שהעם זכאי להחליט אילו סמכויות להעביר ליד הממשלה ואילו לא.

ראינו לעיל, שהרב טכורש דייק מלשון המשנה - "ואין ממחין בידו" - ש"מה שיש כוח למלך לעשות בסמכות המלוכה ואסור לשאר בני אדם לעשות כן" מותר למלך רק ב"בחינת דיעבד". כשנבחן את חובת המדינה לשלם פיצוי בגין הנזק שגורם הכביש לבתים בסביבתו עלינו לשאול מה היה דינו של אדם פרטי שהיה פוגע בממון חבריו בפעולה מקבילה.

על פי מבחן זה, מי שניזוק מירידה בערך נכסיו מבלי שהכביש פוגע בהם פיזית, וכגון שיוקרת השכונה בה הם נמצאים נפגמת, אינו זכאי לפיצוי, אף לא לכתחילה. כותב הרא"ש (שר"ת הרא"ש כלל ה, סי' ג):

"אדם הבונה בתוך שלו להשביח נכסיו, ואינו מזיק לגוף ממון חברו, אלא שמפחית מדמיו, כי האי גונא לא הצריכו חכמים להרחיק. כההיא דפרק לא יחפור (בבא בתרא כא ע"ב) עושה אדם חנות בצד חנותו של חברו, ומרחץ בצד מרחץ של חברו, ואינו יכול למחות בידו, מפני שיכול לומר לו: אתה עושה בתוך שלך ואני עושה בתוך שלי. ואע"פ שהדבר ידוע שהחנות של הראשון דמיו נפחתים, שיותר היה נמכר ביוקר כשלא היה במבוי אלא חנות אחת, אף על פי כן אינו יכול למחות בידו".

מה דינו של מי שאיכות חייו נפגעת מהרעש ומהעשן של הכביש וגם ערך נכסיו יורד בעקבות כך? או של מי שפתיחת הכביש הופכת את הרחוב שלו לרחוב סואן? או של חברו שהכביש מאריך לו את הדרך בכך שהוא מבטל מעבר שהיה קיים קודם סלילתו?

התשובה לשאלות אלו היא שהמדינה פטורה מתשלום פיצוי אף לכתחילה אלא אם כן הכביש פוגע באיכות החיים או בנכס פגיעה כזו שלא סביר שאדם יכול להמשיך לדור שם.

הרשב"א (שר"ת הרשב"א חלק ב, סי' קלד) מתיר לקהילה יהודית, שקיבלה על כך אישור מאת המלך, לסגור רחוב עירוני בשערים כדי לשפר את ביטחונם של היהודים הגרים מאחורי שערים אלה. זאת, אף על פי שחסימת הרחוב גורמת עיכוב וטרחה לאותם יהודים הגרים מחוץ למקום השערים בשעה שירצו להיכנס למרכז השכונה היהודית. הרשב"א אינו מחייב את הקהילה בתשלום פיצוי למי שנפגע מהקמת השערים. אין בהארכת הדרך בעקבות הקמת מכשול שהוא צורך הרבים עילה לתביעה ממונית.

מי שגר במבוי מפולש, כלומר ברחוב שיש לו מוצא בשתי קצותיו, אינו יכול למחות נגד פתיחת עסק שירבה את התנועה באותו רחוב. זאת, משום שכל רחוב הפתוח לרבים משני צדדיו מוגדר מראש כ"שכיחי שם רבים" (סמ"ע חר"מ סי' קנו, ס"ק א). דיירי רחוב שנעשה סואן יותר כתוצאה מסלילת כביש לידו אינם זכאים, אם כן, לפיצוי. אך גם אם הרשויות המוסמכות לכך פותחות רחוב שהיה ללא-מוצא, אין הדיירים באותו הרחוב זכאים לפיצוי. הרשויות פעלו כדין לרווחת הציבור ואף שכתוצאה מכך נתרבו העוברים ושבים באותו הרחוב וגבר הרעש, פתיחת הרחוב, כשזו נחוצה, "נוגעת" [ל]טובת הכלל" (שר"ת אבני נזר, חר"מ סי' כו, בדיון על מחאתם של שכנים נגד הקמת משחטה בחצר סגור) ודומה "לכל מילי דמצוה שאינם יכולים למחות בידו"

(שולחן ערוך חר"מ סי' קנו סעי' ג) אפילו אם אדם חולה וסובל מהרעש (שר"ת שלמת יוסף סי' תעד)¹⁵.

ההיתר להקים מוסדות ומבנים המשרתים על פי ההגדרה ההלכתית את טובת הציבור אף פוטר את המקים מהשקעת כסף או מאמץ למזער את הגידול במספר העוברים והשבים וברעש שנלווה להקמתם. הריטב"א התיר למי שהקים בית מדרש לרבים בביתו לפתוח פתח לחצר המשותף לו ולשכניו אף שעמדה לו אלטרנטיבה לפתוח את הפתח לרחוב המרכזי, הסואן ממילא. מכיוון שעל פי דין מותר לו לפתוח פתח בית המדרש לחצר, לא חייבו הריטב"א לפתוח את הפתח דווקא לרחוב אף שהיה בכך כדי למזער את הנזק לשכנים (שר"ת הריטב"א סי' כז)¹⁶. הכלל הוא שכאשר השיקול של טובת הציבור מתיר גרימת נזקים¹⁷ של רעש וריבוי עוברים ושבים אין חובת פיצוי ואין חובת מזעור במה שמותר.

אך לא כל נזק מותר, אף לא לצורך הקמת מוסד שמוגדר בהלכה טובת הציבור. כותב על כך הלבוש (עיר שושן סי' קנו סעי' ג):

"אחד מבני המבוי שאינו מפולש או מבני חצר השותפין שבא לעשות מלמד תינוקות של ישראל התורה, איו השכנים יכולים למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולין לישון מקול התינוקות של בית רבן, דאדרבה מצוה עליהם להושיבן. והוא הדין לכל מילי דמצוה שאינם יכולין למחות בידו כגון לחלק שם צדקה או להתפלל בעשרה. ונראה לי דוקא בני המבוי או בני החצר שדריס יחד במבוי אחד או בחצר אחד ואינם דריס יחד בחדר אחד או בבית חורף אחד. אבל אותם הדריס בבית חורף אחד נראה לי ודאי שכל אחד יכול למחות בחבירו, אפילו להיות מלמד תינוקות של ישראל תורה באותו בית חורף שהוא דר שם עמו, שזה ודאי אין דעת רוב העולם סובלתו ועל דעת זה לא נשתתף עמו בדירה זו אם לא שהתנו מתחילה".

גם עשן כבד ותדיר הנישא ברוח מצויה ופוגע בעיניים או מביא לשיעול, וכן נדנוד הקרקע מוגדרים נזק "שאין דעתו של אדם סובלת" (שולחן ערוך חר"מ סי' קנה סעי' לו-לז; ערוך השולחן חר"מ סי' קנה סעי' כט-ל). על פי העיקרון שקבע הלבוש, אדם העומד להינזק מקרבתו של כביש סואן נזק ש"אין דעת רוב העולם סובלתו" היה זכאי למחות ולעצור את סלילתו לולא סמכותו של המלך "לפרוץ לעשות לו דרך". כאן תחול על השלטון חובה מוסרית, במגבלות התקציב והצרכים הלאומיים, להגיע להסכם עם הניזוק בדומה לחובה המוטלת עליו להימנע מהפקעה כל עוד קיימות אפשרויות אחרות.

15. מובא בפסקי דין (ירושלים, דיני ממונות ובירורי יהדות ד', מעמ' קיא).

16. החתם סופר (חר"מ סי' צב) כותב שמותר לאדם לפתוח עסק שאינו מצווה בתוך הרשות שלו גם אם זה מגדיל את מספר העוברים ושבים בחצר, כל עוד לא סביר להעתיק את העסק למקום סואן ממילא.

17. שונה הדין כשהרחבת העיר גורמת למצב בו אדם פרטי שהרחיק כהלכה את הגורן שלו מן העיר חייב שוב להרחיק אותו כדי לא להזיק לבני העיר היזק אסור. כאן על בני העיר לשאת בעלות העתקת הגורן המזיק למקום חדש (רמ"א חר"מ סי' קנה סעי' כב).

הרה"ג יעקב אריאל שליט"א

פיצויים על הפקעת קרקעות

א. המקור לחובת הפיצוי על הפקעת קרקעות

הרמב"ם (הל' מלכים פ"ד ה"ו) פוסק:

"ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו, אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן, שנאמר ואת שדותכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו".

מניין לרמב"ם שנותן דמיהן?

אין לכך מקור ברור, ייתכן לומר שלמד זאת מארונה היבوسی שדוד קנה ממנו את הגורן. אולם לפי המנ"ח (מצווה רפד אות כג) שם היה הכרח לקנות ולא להפקיע בחינם משום שהמקום הועד לביהמ"ק, וביהמ"ק צריך להיבנות במקום שלא נכבש בכוח, ולכן קדושת המקדש היא קדושה עולמית כי היה קניין חזקה שהוא עולמי ולא קניין של כיבוש שהוא זמני, כמו שהסביר הרמב"ם (הל' ביהמ"ח פ"ו הט"ז).

ויש לומר שגם לדעת המנ"ח, מכיוון שארונה היה גוי, בעצם היה אפשר לכבוש ממנו את המקום בכוח, כי א"י חייבת בכיבוש, ורק בגלל קדושתו הנצחית של המקדש נמנע דוד המלך מלכבוש את המקום והעדיף לקנותו בכסף. אך אם היה ארונה ישראלי אין ספק שהיה קונה ממנו בכסף. שאם גם מישראל מותר לקחת בלי כסף, אין כאן כיבוש בכלל, אלא הפקעה מלכותית כדין, ודינה כדין חזקה ולא כדין כיבוש, כי המושג "כיבוש" משמעותו שנוטל קרקע בכוח הזרוע מעם אחר. אך הפקעה חוקית שנעשית ע"י המלכות, בתוך המדינה, היא מ"דינא דמלכותא" ולא חל עליה שם כיבוש. אלא ע"כ מטעמו של המנ"ח אנו למדים שלישראל היה צריך לשלם, ובעצם מגוי היה מותר ליטול בלא תשלום מדין כיבוש, אך דוד לא רצה לכבוש את הר הבית בכוח, לכן נהג גם כלפי ארונה עפ"י "דינא דמלכותא", כאילו היה ישראלי ושילם לו כדין. ומכאן למד הרמב"ם שצריך לשלם.

אך בשו"ת הרמ"ז (ס' מו) למד מגורן ארונה שממדת חסידות בלבד שילם דוד לארונה וגם לישראל יש לשלם ממדת חסידות בלבד. וכן משמע במאירי (סנהדרין כ"ב) שחיוב התשלום של המלך הוא רק לצאת ידי שמים. לדבריהם במקום המקדש ראוי לנהוג במידת חסידות. אך כאמור המנ"ח מסביר את הרמב"ם, ובדעת הרמב"ם אין לומר כדבריהם שהרי לדעתו מעיקר הדין צריך לשלם.

ב. הבחנה בין זכויות המלך לדיני מלחמה

והנה הרמב"ם עצמו (הל' מלכים פ"ה ה"ג) פוסק:

"ופורץ לעשות לו דרך ואין ממזין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שהוא צריך... אלא הולך הישוב ועושה מלחמתו".

פה לא דרש הרמב"ם תשלום פיצויים לבעלי הדרך, וצ"ע מדוע? ואין לומר שהסתמך על מה שכתב לעיל בפ"ד, שא"כ מדוע הפריד בין הדבקים? פריצת הדרך לא הוזכרה בקשר ליתר זכויות המלך, אלא בקשר אחר של הלכות מלחמה, ומשמע ששני דינים הם: פרשת המלך ופרשת המלחמה. כשמלך מפקיע קרקעות מדין המלכות הוא משלם פיצויים, וכשהוא יוצא למלחמה ונאלץ לפרוץ גדרות אינו משלם פיצויים. ומסתבר לומר שהיא הנותנת, ההבחנה בין שני הדינים היא הגורמת לכך: בדין המלכות - על המלך לשלם פיצויים, אך בדין המלחמה הוא פטור. והטעם לכך, כי במלחמה המלך וחייליו נמצאים בסכנה וכדי להינצל מהסכנה הם נאלצים לפרוץ גדר. ואע"פ שהדיוט אסור לו להציל את עצמו בממון חברו שלא על מנת לשלם (עי' ב"ק ס' ע"ב ובתוס' ד"ה מהו), מכל מקום יש לומר שמלך שאני, שהרי לא את עצמו הוא מציל על חשבון חברו, אלא את כולו הוא מציל בכך, כי מלחמתו היא מלחמת הציבור, בשם הציבור ולמען הציבור, כולל גם הניזק עצמו. וכשם שעצם המלחמה מסכנת חיי אנשים ובכל זאת היא מותרת, כי סיכון זה נועד להצלת הכלל, לא יהיה ממונו חמור מגופו. וזוהי כוונת הגמרא (ב"ק שם): "אבל אתה - מלך אתה, ומלך פורץ גדר". ואפילו לשיטת רש"י (שם), שהדיוט אסור לו להציל את עצמו בממון חברו, כי ממון זה אינו שלו ואין לו שום זכות עליו, מלך רשאי להציל את עצמו בממון חבירו; כי אין זו הצלת עצמו, אלא הצלת הכלל כולו בממונם של חלקים ממנו, ולא יהיה ממונם חמור מגופם. וא"כ שתי פרשיות נפרדות הן: בפרק ד' עוסק הרמב"ם בפרשת המלך, לכן הפקעת רכוש מחייבת פיצוי, משא"כ בפרק ה' שבו הוא עוסק בפרשת מלחמה ושם המלך פורץ לו דרך ללא פיצוי.

מיהו גם בפרק ד' כתב הרמב"ם: "כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו, אם אין להם מה יאכלו אלא משם ונותן דמיהן". א"כ גם בפרק ד' מדובר בפיקוח נפש במלחמה ולא רק בדיני מלכות כללית ובזכויות המלך?

ונלענ"ד שההבחנה שהבחנו בין מלחמה למצב אחר היא מוכרחת מעצם חלוקת הדברים לשני נושאים שונים, וכנ"ל. ועל כורחנו לומר שמה שכתב הרמב"ם בפרק ד' לא מדובר שנשקפת לעבדיו סכנה ישירה, אלא כמתואר שם, שחסר להם מזון והם נאלצים להפקיע שדות וכרמים כדי לכלכל את עצמם. אע"פ שהצורך הוא ע"מ להילחם, מכיוון שאין זו סכנה ישירה - לא חל על זה דין מלחמה, ולכן המלך חייב לפצות את בעלי השדות והכרמים; לא כן כשהוא נאלץ לפרוץ דרכים כדי להגיע במהירות לחזית, שזהו צורך ישיר של המלחמה; ואם לא יעשה כן יסתכן ויסכן את העם כולו, לכן אינו צריך לשלם פיצוי.

העולה מדברינו הוא, שכאשר המלכות מפקיעה רכוש לצורך המלוכה, גם אם הוא צורך חיוני, כל עוד אינו פיקוח נפש ממש, חייבת המלכות לפצות את הניזק. מאי חזית שדמיו של הציבור סומק טפי מדמיו של היחיד? אמנם הציבור חשוב יותר, ולכן מותר להפקיע, אך לא בחינם: אין שום הצדקה לפתור בעיות ציבוריות על חשבון רכושו של היחיד; דיינו בהפקעה, אך דמים צריך לשלם (ועי' ב"ב כד ע"ב) ואם אילן קדם - קוצץ ונותן דמים).

יתירה מזאת, גם ההפקעה אינה הפקעה בעצם. כי מה סמכותה של המלכות להפקיע את נחלתו של היחיד? עי' תוס' (סנהדרין כ ע"ב) שבאחד התירוצים כתבו

שמלך יכול להפקיע רק שדה מקנה ולא שדה אחוזה. וגם לתירוצים האחרים, החולקים על תירוץ זה, צריך לומר שיכול להפקיע את הפרות ולא את הקרקע עצמה וכמו שכתב הרד"ק (שמואל א, ח, טו ד"ה וזרעכם) וכן משמע מדברי הרמב"ם שרק לצורך האכלת עבדיו מותר לו לקחת השדות והכרמים, כלומר רק את פרותיהם ולא את עצם הקרקע.

ונלענ"ד שהדברים מבוארים עפ"י מה שכתב הר"ן (נדרים כח ע"א ד"ה במוכס) שבא"י אין "דינא דמלכותא דינא" כי הארץ אינה של המלך אלא של כולם. ורק בחו"ל "דינא דמלכותא - דינא", כי הארץ שלו. ודעת הרמב"ם שגם בחו"ל "דינא דמלכותא" הוא לא מטעם שהארץ שלו, וכמו שכתב הר"ן, אלא כמו שביאר הוא (הל' גזילה פ"ה ה"ח) מטעם קבלת הציבור:

"במה דברים אמורים? במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות, שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ, וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים, אבל אם אין מטבעו יוצא הרי הוא כגזלן בעל זרוע וכמו חבורת לסטים המזויינים, שאין דינהם דין, וכן מלך זה וכל עבדיו כגזלן לכל דבר".

וזוהי גם שיטת הרשב"ם בפירוש לגמרא (ב"ב נד ע"ב).

וגם לשיטת הר"ן, שבא"י אין "דינא דמלכותא דינא" ר"ל שאין למלך סמכות מדין אדוני הארץ, כי א"י אינה שייכת למלך, אלא לכל העם. אך גם הוא יודה שבא"י יש "דינא דמלכותא דינא" מצד הסכמת העם, וכדעת הרמב"ם והרשב"ם; שהרי לא ייתכן שבא"י תהיה אנרכיה. ועי' שו"ת חת"ס (ח"מ ס' מד). אלא שהוא כתב לחלק שרק לעניין מיסים אין דינו של המלך דין בא"י, אך לעניין תקנות וכדו' דינו דין גם בא"י. וצריך לומר שכוונתו למיסי קרקע. כי הקרקע אינה שלו ולכן אינו יכול להטיל מיסים על הקרקע. ועי' תוס' (קידושין לו ע"ב) שהטלת מיסים על קרקע פירושה שהקרקע שייכת למלך ולמ"ד יש קניין לגוי להפקיע, הפירות מקרקע זו פטורים מתרומה. למיסים כאלו אין למלך בא"י סמכות, כי הקרקע אינה שלו. אך כמו שיכול לתקן תקנות יכול גם להטיל מיסים כדי לממן את צורכי המלוכה, ובזה "דינא דמלכותא דינא" גם בא"י.

העולה מכל זה, שאין למלכות בעלות על הקרקע, לפחות בא"י, ואינה יכולה להפקיע את הקרקע לגמרי. לכל היותר היא יכולה לשכור את הקרקע מבעליה ולשלם להם דמי שכירות, או להפקיע זמנית ולשלם פיצוי.

ג. שיטת הגר"א

וידידי הרב יהונתן בלס דייק מהגר"א שמשמע לכאורה שלא כדברינו. שכן כתב בביאורו (ח"מ ס' שסט ס"ק ח) על דברי השו"ע שם:

"מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהן גשר – מותר לעבור עליו וכן אם הרס בתים ועשה אותן דרך או חומה – מותר להנות בה וכל כיוצא בזה, שדין המלך דין".

וכתב על זה הגר"א:

"כח"ש בפ"ו דב"ק אבל אתה מלך אתה ומלך וכו'".

ור"ל שמש"כ בשו"ע שמלך הורס בתים ועושה אותן דרך, זהו מדין מלך פורץ גדר האמור בב"ק, וזה סותר לכל מה שכתבנו; כי אנו הוכחנו שכל האמור בב"ק הוא מדין מלחמה ולא מדין המלכות, ורק כאשר יש פיקול"נ וכדמוכח שם מהגמ', שכל האמור שם הוא בשעת סכנה; ואילו הגר"א למד מכאן שכל פריצת גדר וכל סלילת דרך, גם שלא לצורך מלחמה, מקורן בדין זה שמלך פורץ גדר, ונפ"מ שאינו צריך לשלם.

ואלמלא הגר"א, היינו אומרים שמה שמלך כורת האילנות והורס בתים זהו כדין שדות וכרמים - שנוטל את פרותיהם ומשלם לבעליהם ולא מדין מלך פורץ גדר. ובאמת קשה על הגר"א שתלה הלכה זו בדין שאינו ממינה, לכאורה.

והנראה לומר בזה הוא, שיש להסתפק מה דינה של הקרקע שהופקעה ע"י המלך ולא שילם לבעליה פיצויים: האם קרקע זו גזולה היא ואסור להשתמש בה, או שההפקעה הועילה בכל אופן, אלא שהמלך חייב לבעלים פיצויים אחר ההפקעה, אך אין כאן גזילה בגוף הקרקע, אלא חוב של דמים בלבד.

ויש לפשוט זאת מהגמ' (ב"ב כד ע"ב):

"אי איתמר דר"כ אסיפא איתמר, אם האילן קדם קוצץ ונותן דמים. ולימא להו, הבו לי ברשא דמי והדר איקוץ? אמר ר"כ קידרא דבי שותפי לא חמימא ולא קיריא".

ועי' מרדכי (ס"פ לא יתפור) שלמד מכאן שבענייני מיסים הקהל מוחזק והנתבע חייב לשלם מספק. והביא ראיה מהגמרא (ב"מ עג ע"ב) ש"מורהקיהו דהני בטפטא דמלכא מנח", שכל מי שחייב מס - המלך נחשב כמוחזק בו (ועי' ביאור הגר"א ח"מ ס' ד ס"ק יח שהביא את ראיותיו של המרדכי). מכל זה מוכח שיש לציבור מעמד של מוחזק יחסית ליחיד, וצורכי הציבור קודמים לצורכי היחיד.

אמנם אין לציבור רשות לעשוק את היחיד, ולכן חובתם לפצותו על כל הפקעה, אך ההפקעה היא חוקית מצד עצמה, ותשלום הפיצויים הוא חוב בפני עצמו, כמו שמצינו לעניין אילן שקדם לעיר שקוצץ בגלל שמזיק לעיר ואח"כ משלמים לו דמים, אע"פ שייתכן שהציבור עלול לא לשלם, בגלל קידרא דבי שותפי (ב"ב שם).

ונמצא אפוא שדין מלכות ודין מלחמה אינם שני דינים שונים ונפרדים לגמרי זה מזה. המשותף לשניהם הוא שלמלכות יש סמכות להפקיע, בין בתנאי מלחמה בין בתנאי שלום. ההבדל ביניהם הוא כאמור רק לעניין הפיצויים, אך במהות ההפקעה - אין הבדל. לכן הביא הגר"א מקור לכך שמלך שעשה דרך מותר ללכת בה, ממלך פורץ גדר, כלומר שאפילו אם המלך הפקיע את הדרך לצורכי שלום ולא שילם, ההפקעה לכשעצמה חוקית ומותר ללכת בדרך הזו ואין כאן גזילה, כי מלך פורץ גדר לא רק לצורכי מלחמה וכנ"ל.

סיכום

לכל יחיד יש זכות קניין, לפחות בא"י (כיום מקובלת תפיסה זו בכל העולם, ולא כפי שהיה מקובל בעולם בימי הר"ן) אולם עם זאת, היחיד אינו יכול להיות מנותק מהחברה.

לחברה יש מעמד חשוב יותר ולכן צורכי הכלל קודמים לצורכי הפרט. אולם אין לכלל שום סמכות לעשוק את הפרט. הפתרון אפוא לעימות שנוצר בין צורכי הכלל לבין זכות הקניין של היחיד, הוא שכירות, או קנייה, או הפקעה בתשלום. ותקנת הציבור היא שההפקעה תהייה מנותקת מהתשלום, קודם תיעשה ההפקעה הנחוצה ואח"כ ישולם הפיצוי (אם כי הצדק מחייב שלא ינושל אדם מביתו ומנחלתו לפני שיימצא לו סידור הולם, בטרם סוכמו סופית חיובי הפיצויים). מבחינה זו אין הבדל מהותי בין הפקעה לצרכים חיוניים לבין הפקעה לצורכי מלחמה ישירים. הסמכות היא זכות הציבור. אלא שמלחמה שונה בכך שזכות ההפקעה נועדה להגן על שלום הציבור כולל על הניזק עצמו, לכן אין חובת תשלום כלל ועיקר, בעוד שבהפקעה אזרחית לצורכי ציבור חיוניים, בעיקרון אסור להפקיע ללא פיצוי הולם ורק בגלל תקנות הציבור - אם יש הכרח דחוף - מותר קודם להפקיע ואח"כ לשלם את הפיצוי (כאשר מביטחים סידור זמני נאות למגוריו ולפרנסתו של בעל הנכס).

הרה"ג דב ליאור שליט"א

סמכות הממשלה להפקעת אדמות לצורך סלילת כבישים

השאלה העומדת על הפרק היא האם מהתורה יש תוקף לממשלה להפקיע אדמות פרטיות לצורך רבים, או שמא יש בזה משום גזל ואסור לאנשים ישרים להנות מהפקעה זו.

כדי לענות על השאלה עלינו לראות באופן כללי מה הן הסמכויות אותן מעניקה תורת ישראל למערכת השלטון, וממילא נוכל למצוא גם פתרון לבעיה הספציפית הזאת.

מצאנו בתלמוד בכמה מקומות מאמרו של שמואל: "דינא דמלכותא דינא" (ב"ק קיג ע"ב), מאמר שמובא ללא חולקים וכן נפסק ברמב"ם (הלכות גזילה ואבידה פ"ה ה"א). הפסק מתייחס לסמכות המלך לעניין גביית מיסים, או לכריתת אילנות ובניית גשרים מאילנות אלו, וכן חוקים שהוא מחוקק במלכותו, שמי שעובר עליהם יוחרם רכושו. בכל אחד מהמצבים המתוארים לעיל אין האדם הנהנה מהם עובר על איסור גזל כיוון שדין המלך דין הוא.

ממה נובעת סמכות המלך? בכך נחלקו גדולי ישראל, ונביא להלן את עיקרי השיטות:

א. הרשב"ם (ב"ב נד ע"ב ד"ה מי אמר) סובר שהסמכות של המלך נובעת מרצון הציבור, שכיוון שהציבור קיבל על עצמו את ההנהגה של המלך, נמצא כאילו כל אחד הגר באותה מדינה או בא מארץ אחרת - מוכן לקבל על עצמו את החוקים הקשורים להפקעת ממונו. נראה שזוהי גם דעת הרמב"ם (הל' גזילה ואבידה פ"ח ח"ל יח) שכן כתב שם: "שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתם שהוא אדוניהם" ע"ש.

ב. מדברי רש"י (גיטין ט ע"ב ד"ה כשרין, חוץ מגיטי נשים) נראה יסוד חדש: הוא מסביר מפני מה שטרות כשרים בערכאות של גויים חוץ מגיטי נשים: "דדינא דמלכותא דינא ואעפ"י שהנותן והמקבל ישראלים הם... אבל על הדין נצטוו בני נח".

לפי שיטת רש"י, "דינא דמלכותא דינא" כולל תיקוני חברה, יחסי אנוש בענייני קניין וכל מה שקשור לתיקון המדינה, ולכן מה שהמלכות קובעת חוקים לניהול חיי חברה תקינים, זה נובע מתוך הציווי האלוקי שנצטוו על הדין. ועי' בספר אבן האזל (הל' גזילה ואבידה פרק ה) שביאר גישה זו.

ג. שיטה שלישית אנו מוצאים בספר דבר אברהם (ח"א סי' א אות ה ד"ה והנ"ל) בשם רבינו יונה והיא שיסוד "דינא דמלכותא דינא" נלמד מההלכה המפורסמת בתלמוד: "הפקד בית הדין - הפקד" (גיטין לו ע"ב) המסתמכת על הפסוק בספר עזרא (י, ח) "וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים בעצת השרים והזקנים יוחרם כל רכושו". וממשיך המחבר שם לבאר שדין "הפקד בית דין - הפקד" אינו נובע מסמכותו של בית הדין דווקא אלא מכוח השררה והשלטון שיש בידם, שכן בפסוק נאמר "וכל אשר לא יבוא בעצת השרים..."

לפי המבואר ברמב"ם (הל' גזילה פ"ה ה"א) ובש"ע (ח"מ סי' שסט סעי' ו) גם במלכי ישראל קיים הכלל הזה ודלא כשיטת הראשונים המובאים בר"ן (נדרים כח ע"א ד"ה במוכס) שבמלכי ישראל אין אומרים "דינא דמלכותא", בענייני מכס. וכן נוהגים לפסוק בבתי דין של מדינת ישראל (עיין פד"ר ח"א עמוד 281).

אמנם, מקורות הלימוד מתייחסים לצורת שלטון ייחודית, שלטון של מלך, אבל בימינו, שיטת ממשלה נבחרת ע"י העם מי אומר שאותו דין חל גם עליה? אמנם לפי ההסבר של הרשב"ם והרמב"ם (שיטה א לעיל) שהזכרנו בראשית הדברים - אין משמעות לצורת השלטון, אבל לשיטות האחרות (שיטות ב, ג לעיל) מניין לנו שאמרי' "דינא דמלכותא - דינא" גם בזה"ז?

אולם כבר כתב בשו"ת משפט כהן (סי' קמד אות יד) שגם כשאין בישראל שלטון מלוכני, הסמכות עוברת לעם ואם העם בוחר ממשלה או ממנה לעצמו גופים שלטוניים - יש לכל אלו סמכויות של מלך לגבי כל אותן ההלכות הקשורות להנהגת הכלל, דהיינו הכרזת מלחמה, גיוס אנשים ושליחתם למערכה ולא רק סמכויות ממוניות.

נמצאנו למדים שלפי כל השיטות שהזכרנו לעיל יש לממשלת ישראל הסמכות להפקיע קרקעות לתיקון מערכת התחבורה בארץ לטובת אזרחיה. אין אנו דנים בנושא הפיזי, זהו נושא בפני עצמו הטעון בירור האם הממשלה חייבת לפצות, או שבסמכותה להפקיע גם ללא תמורה אלא אנו דנים בעצם זכות ההפקעה.

במציאות שאנו חיים, נכון לשנת תשנ"ח, המצב הביטחוני הוא קשה ויש מקום להכניס ממד נוסף בזכות ההפקעה והוא מצד דיני מלחמה. המשנה אומרת במסכת סנהדרין (כ"ב) כי "דרך המלך אין לו שיעור" ולפי פסק הרמב"ם (הל' מלכים פ"ה ה"ג) מדובר בפריצת דרך לצורך מלחמה לשם העברת צבא. היות שאנו נמצאים כמעט במצב מלחמה, ואין ספק שחשוב שלמדינה יהיה כביש ארוך, טוב ורחב, שבנקל ניתן יהיה בעת הצורך להעביר בו ציוד צבאי וכל מה שנצרך כדי להגן על המדינה ותושביה, אזי וודאי שמחובתה של הממשלה לסלול כביש כזה, שבסופו של דבר גם תורם לבטחון המדינה ורווחת תושביה. לסיכום, לפי ההלכה יש לממשלה סמכות להפקיע אדמות פרטיות לטובת כלל הציבור ובזה היא ממלאת את חובתה כלפי האוכלוסיה שבחברה בה.

ד"ר אביחיל גרינברגר

מיון ירקות לפי ייעודם

מדע הסטטיסטיקה עוסק בקיבוץ פרטים ושייכותם לקבוצות גדולות יותר ויותר. לדוגמא, חלוקת אורגניזמים למינים, לסוגים, למשפחות, לסדרות, למחלקות וכן הלאה. ככל שהקבוצה מקיפה יותר, מועטים המאפיינים המשותפים בין הפרטים באותה קבוצה. ככל קובץ אורגניזמים כך גם הירקות מסווגים ומקובצים לקבוצות שונות.

ייתכנו חלוקות והקבוצות שונות בהתאם לפרמטרים שנקבעים למיון. ישנה חלוקה ידועה לפי הגדרות בוטניות. לפי חלוקה זו עשויים להיות באותה קבוצה מינים חד-שנתיים, שיחים, עצי פרי, מיני בר, צמחי סרק וכו'. משפחת הקטניות, לדוגמא, כוללת עצי פרי (חרוב), ירקות (שועית, אפונה, פול וכו'), עצי נוי רבים והרבה מיני בר עציים, שיחים ועשבונים. קיימות חלוקות נוספות כגון: לפי הגדרות הלכתיות ואחרות.

השם "ירקות" כשלעצמו מבטא חלוקה שונה המתבססת על צורת הגידול, משכו וייעודו, ומאחד צמחים ממשפחות בוטניות רבות (סולניים, דלועיים, שושניים, סוכניים, קטניות, מצליבים, מורכבים, חבלבליים, סלקיים, שפתניים ועוד).

לסיסטמטיקה חשיבות רבה באפשרות להתייחס אל קבוצות גדולות ולא אל כל פרט בנפרד. החל מהתייחסות אדמיניסטרטיבית, כגון: מחלקות לירקות, לעצי פרי, לעצי נוי, לתבואות וכדומה הקיימות בענפי ההדרכה, המחקר, השיווק, היצוא וכדומה, ועבור לשיטות אגרוטכניות, אמצעי השקייה ודישון, הוראות הדברה, בתי אריזה וכדומה.

במאמר זה נדון במיון הירקות לפי ייעודם השיווקי. כפי שנראה, חלוקה זו חוצה חלוקות אחרות עד כדי שיוך אותו ירק עצמו (ואפילו, לעתים, מאותו זן) לקבוצות שונות לפי ייעודו. הדוגמאות שנביא יהיו מתוך ירקות המוכרים בארץ, ואף לא כולם. וודאי שבארצות אחרות ישנם ירקות רבים וייעודים שונים שאינם מוכרים בארץ.

מיון הירקות

א. ירקות שורש

בקבוצה זו ירקות שהחלק הנאכל בהם הוא בקרקע. כפי שנראה, אין זה תמיד שורש מבחינה אנטומית אך תמיד הוא בקרקע ועל כן הוא מכונה "שורש" בפי העם. במקרים רבים תהליך הפריחה מעכב ומשבש את התפתחות החלק הנאכל והחקלאי שואף להימנע ממנו. הקבוצה כוללת ירקות ממשפחות בוטניות שונות.

מין	בצל	תפוח אדמה	גזר	בטטה	אגוזי אדמה	צנוניים	סלק
החלק הנאכל	שושנת עלים	גבעול מעובה	שורש שיפודי מעובה	שורשים צדדיים מעובים	פרי אמיתי החודר לקרקע אחר ההפרייה	שורש שיפודי מעובה	שורש שיפודי מעובה
משפחה	משפחת שושניים	סולניים	סוככיים	חבלבליים	קטניות	מצליבים	סלקיים

ב. ירקות עלים

בקבוצה זו נכללים ירקות שהחלק הנאכל בהם הוא העלים. בירקות אלו שלב הפריחה, ברוב המקרים, מוכיח על אחור באסיף וירידה באיכות.

מין	חסה	כרפס	פטרוסיליה	כוסברה	שמיר	שומר	כרוביים	סילקה	בצל ירוק
משפחה	מורכבים	מורכבים	סוככיים	סוככיים	סוככיים	סוככיים	מצליבים	סלקיים	שושניים

ג. ירקות פרי

במינים מקבוצה זו נאכל פרי אמיתי. ניתן לעשות חלוקה משנית לפי טיב החלק הנאכל.

1. נאכלים הפרחים

מין	כרובית	קינרס (ארטישוק)
משפחה	מצליבים	מורכבים

2. נאכל הפרי טרם בשלותו הבוטנית (הזרעים בפרי אינם בשלים לזריעה).

מין	חציל	מלפפון	קישוא	תירס	פלפל ירוק
משפחה	סולניים	דלועיים	דלועיים	דגניים	סולניים

3. נאכל פרי בשל בוטנית

מין	עגבניה	פלפל אדום	מלון	אבטיח
משפחה	סולניים	סולניים	דלועיים	דלועיים

בקבוצה זו עוד ירקות חריגים שלא נכללים בקבוצה גדולה יותר כגון שום, זרעים הנאכלים ועוד.

ד. תבלינים

בקבוצה זו, שלא נמנה את מרכיביה, צמחים רבים ממשפחות שונות (סוככיים, שפתניים, שושניים, סולניים ועוד רבים) המשמשים לתיבול ולצמחי מרפא. לרוב, החלק המנוצל הוא העלים, אך ברבים מהם מנוצלים חלקים אחרים כגון: זרעים, שורשים וכדומה.

חשיבות הייעוד

ליעוד היבול השלכות על גורמים רבים בעת הגידול. במקרים רבים יש שוני רב בטיפולים לפי ייעוד היבול. יש גידולים בעלי מספר יעודים, כפי שיפורט להלן, ובכל מקרה הטיפולים האגרוטכניים שונים.

1. השקייה ודישון: בעזרת משטר מתאים של השקייה ודישון ניתן לעודד התפתחות נוף או הופעת פרחים, קצב הבשלה, גודל הפרי ואיכותו.

2. צורת הגידול: יש הבדל אם מגדלים בשטח פתוח, במנהרות או בחממות. בגידול מוגן יש משמעות לסוג היריעה. יש יריעות המעבירות אור באופן סלקטיבי וכך מעודדות תהליכים פיסיולוגיים מסוימים ומדכאות תהליכים אחרים. לדוגמא, יריעות אדומות המעודדות הטמעה ויעילות בפרט בגידולי עלים.

3. עונת הגידול: יש גידולים הרגישים לעונת הגידול. בעונה אחת יפתחו רק נוף ובעונה אחרת יפרחו. גם תהליכים פיסיולוגיים אחרים תלויים באורך היום, כגון יצירת פקעות בתפ"ד, התבצלות וצניחת הנוף בבצל ועוד. תכנון הגידול לעונה מסוימת הוא בעל חשיבות רבה בייעוד היבול.

4. הדברת מזיקים: בגידולים שעליהם נאכלים יש להקפיד הרבה יותר על נקיון העלים ממחלות ומזיקים, אך גם משאריות חומרי הדברה. בגידולי שורש או פרי סף הנזק גבוה יותר.

5. חומרים הורמונליים: יש גידולים בהם משתמשים בחומרים הורמונליים לעידוד הצמיחה, הפריחה או החנטה. החומרים שונים זה מזה ולעתים בעלי פעילות אנטגוניסטית. ייעוד היבול קובע באיזה חומר להשתמש, באיזה ריכוז ומאיזה חומר להימנע.

6. אסיף, אריזה, שימור ושיווק: יש הבדלים מהותיים בצורת האסיף, באריזה, באחסנה ובשיווק לפי יעוד היבול. כבר בעת תכנון הגידול חשוב לדעת את ייעודו ולפיו את התשומות הנדרשות.

ירקות בעלי ייעודים שונים

בפרק הקודם פורטו שלבים בגידול בהם יש משמעות ליעוד היבול. ישנם מיני ירקות רבים המגודלים לייעודים שונים. לעיתים קרובות אלו אותם זנים והמפריד ביניהם הם הטיפולים שהוזכרו לעיל, הקובעים את ייעוד הפרי. נביא כאן מספר דוגמאות, מיני רבות, של גידולים המשמשים למספר ייעודים.

1. בצל: בצל יבש - בצל ירוק

2. תפוחי אדמה: פקעות - זרעים

3. כרפס: כרפס ראש - כרפס עלים

4. כוסברה: עלים - זרעים

5. מלפפון: מאכל - זרעים

6. חמניות: זרעים - שמן - פרחים

במאמר זה הוצגו, על קצה המזלג, משמעות המיון וחשיבותו על פי ייעוד היבול. כפי שנאמר, יש מיונים לפי פרמטרים שונים המחלקים את הירקות באופן שונה. לכל מיון חשיבות ומשמעות משלו.

הרב יעקב אפשטיין

כבוד האדם *

א. כבוד שמים והבאתו לכבוד הבריות

כתב הרב קוק זצ"ל (עין אל"ה ברכות פ"ב פיס' כא):

"ראוי לדעת כי עיקר חשיבות המציאות כולה הוא רק מפני ששם ד' נקרא עליה, ושם השם הוא המביא לידי תעודת הכבוד הגדול שהכין לו. אבל כשנשקיף על המציאות מבלעדי כבוד שמים, במה נחשב הוא, לאיזו תעודה ומטרה נכבדהו?"

ערך המציאות נובע מתוך כך שהיא מגלה את שם ה'. ככל שהמוסר וההנהגה בין אדם לחברו, בין עמים לעמים אחרים, בתוך העמים ובכל המציאות יתקרבו יותר לערכי צדק ויושר אלוקיים יתגלה יותר כבוד שמים והאיכות האמיתית של חיי האדם תגדל.

ובמקום אחר (שם פיס' לא) הוא כותב:

"יסוד כבוד שמים באמת הוא שע"י כבוד שמים נעשים כל דרכי היושר מכוונים בעולם, ובהבטל כבוד שמים חלילה אפילו במקצת, נתמוטט יסוד הצדק והמוסר בכלל, ואז ילכו בני"א בחשכה".
עולה מן הדברים שהכבוד כיחס לרבש"ע, להדרכותיו ולמצוותיו נצרך לנו כדי שחיינו יהיו שלמים, אמיתיים ועמוקים.

1. שלילת הבנה מוטעית בכבוד שמים

ממשיך הרב זצ"ל (שם פיס' לא):

"וזהו עיקר הקפידא בכבוד שמים, כי אין הקב"ה צריך לכבודו, אלא שכבודו ית' הוא מצד עצמו יסוד ההשלמה התכליתית לכל נוצר".
אנו מתכבדים ככל שחיינו יותר מתאימים ויותר שואבים מן האורה האלוקית. וזה כבוד מלכותו, שהמלכות כולה - הבריאה, מתאימה חיה לדרכי רבש"ע.

2. כבוד הבריות וזיקתו לכבוד שמים

ממשיך הרב (שם פיס' כא):

"ע"כ כבוד האדם אינו ראוי כי-אם ע"י מה שאנו מקדימים כבוד שמים, ומכבודו יש כבוד לברואיו, שהכינס לתכלית נכבדה".
וכשאין הדברים כך, התוצאות הן (שם פיס' כ):
"המתחזק באנושיות מבלי להזכיר שם שמים ולהורות שיסוד השלום בעולם הוא שמו של המלך שהשלום שלו ב"ה, אף שהוא מאחד לשעה,

1. מאמר זה נכתב בהמשך למאמרו של גדעון נאור באמונת עתיק מס' 24.

אבל ע"י מיעוט הכרה בכבוד שמים, יתגדלו בהכרח התכונות הרעות, ואהבת כל אחד לעצמו תתרבה, עד שלא יכון מצב השלום ויהיה חיבור שסופו מביא לפירוד ולחסרון גדול".

ב. כבוד בין הבריות כמידת דרך ארץ

כתב הרב קוק זצ"ל בעין אל"ה למסכת שבת (פיס' קיב):

"הוקרת החיים ובעליהם והאהבה להם, צריכה לעולם לבא מצד העליון שיש בחיים. כלומר, מפני שכל אשר יחובר אל החיים יש בטחון להוציא ממנו, מעצמו, או ממעשיו, או מפעולותיו בעת מן העתים, את הטוב והישר שבו, את ההרגשים הטובים והנעלים, את ההנאות הנאות והיפות, שהם טובים לשעתם וטובים לעד ולעולם, טובים למי שנהנה מהם וטובים לכלל כולו".
חשוב לשים לב שהרב זצ"ל אינו מעמיד את הכבוד לבריות כמושג בפני עצמו, אלא משלים לו אהבה - "הוקרת... והאהבה להם", והכבוד והאהבה הללו כלפי הנשואים הרבים באים מצד הטוב והישר, הצדק והשלמות שיש בהם, או שעתידים לצאת מהם, כנבראים שברא הקב"ה.

ומוסיף הרב שלא רק צריך ללמוד לכבדם ולאהבה אותם, אלא:

"ובשביל הצד העליון הזה, שהוא המטרה שבחיים, שכל העולם כולו נברא בשבילו, ראוי לסבול ולשא ג"כ את כל הדברים הנגררים עמו, שאע"פ שפעמים רבות הם נוטים מדרך הטובה והישרה ומעקשים את יושר התעודה התכליתית של החיים, מ"מ סוף סוף יש למצוא בכל דבר וענין יחש ג"כ אל הטוב והישר, אל החכמה והצדק, בדרך רחוק או קרוב, שמצדו ראוי לסבול ג"כ את הפסולת והמותר המעוקם".

היינו: הכבוד האמיתי הוא היחס אל הנברא מצד הדברים החיוביים הנמצאים בו או שעתידים לצאת ממנו ומפעולותיו, ובגללם ראוי לסבול אף את המותרות המיותרות שמקשות ומפריעות לשלמות לצאת לפועל, כשם שהקב"ה מקיים ונושא את עולמו עם כל יצוריו, אף הרשעים והגרועים שבו, מפני שאף הם בכללות נצרכים לעולם. ואפילו שלעתים אותם צדדים פסולים שבו, הם פניו החיצוניים, צריך להעמיק ולהכיר בכל נברא את הצד החיובי שבו ומצד זה להוקירו.

1. הכבוד האמיתי ומפסידיו

בהמשך (פיס' קטז), הרב מחדד יותר מהו המקור המידותי בנפש לכבוד אמיתי, וכיצד בחסרון אותו מקור - האדם מגיע לביזוי הבריות ורדיפת כבוד מדומה:
"דרך הענוה האמיתית היא לכבד ג"כ את עצמו במדה הראויה, כי יסוד הענוה היא הכרת האמת לאמתה, בלא שום עוררן וערבויה של דמיון, שברוב האנשים האהבה הנפרזה לעצמם מסמאת את עיניהם מלראות בחסרון הנמצא בעצמם, וממילא גם בטובת ריעיהם ויתרונם".

היסוד של כבוד אמיתי הוא ענוה אמיתית, והיא המבוססת על הכרת האמת: לדעת את עצמו ומקומו. בלא זה האדם מגיע לקנאה ורדיפת כבוד לא לו, משום

שהאגואיזם גורם לו לראות עצמו כשלם בלא הבחנת חסרונו, ואת האחרים כאילו הם קטנים וחסרים.

"אבל הענו רואה את עצמו מכובד מצד צלם אלקים אשר בו, מצד החכמה והטוב הנקנה בנפשו, ומוכן לראות ג"כ את חסרונותיו בלא שום משוא פנים, וכן רואה הוא ביתרון חבירו מצד צלם אלקים וסגולת הנפש".

2. הכבוד, גורמיו ותוצאותיו

וממשיך הרב זצ"ל (פיס' קיז) את שרשרת הדעות והמידות הטובות המביאות לידי מעשים טובים:

"מתנאי הענוה הוא שיחובר עמה הכבוד לזולתו. אמנם הכבוד כשהוא לעצמו עוד איננו גמר התכלית כ"א שתחובר עמו האהבה. והאהבה כשמתחברת עם הכבוד תביא לידי מעשה, להיות מוכן לטובת חבירו בפועל. וכשתהיה ההכנה להיטיב מצורפת עם רגשי הכבוד והאהבה, אז תהיה הטובה מקובלת להמקבל ולא ירגיש עמה בושה וכבידות".

כך הוא הסדר האמיתי והחינוכי: ענוה השוקלת בדרך אמיתית המביאה לכבוד ולזהירות בכבוד חבירו. וממנה לאהבת רע ורצון לעשות עמו ולטובתו בכל הנצרך בידידות וללא בושה.

ג. כבוד לנושאי משרות

במקום אחר הרב קוק מסביר מה החשיבות במצוות הכיבוד שהטילה עלינו התורה (חבש פאר פ"א ועי' מ"נ ח"ג פל"ו):

"א"כ כאשר נתבונן על הנהגת העולם כולו נראה, כי הסיבה העקרית לתקון האמתי והסדר הנכון שבבני אדם אינו כי אם נתינת הכבוד למי שראוי לכבוד.

מכבוד החכמים – מסתעף אהבת תורה וחכמה ומדות טובות ויראת ד'.
מכבוד הורים – מסתעף חנוך ישר העושה פרי ברכה בלב הבנים, לעת יגדלו.
למעלה מזה, מכבוד מלכים – מסתעף כללות התקון האמתי בחיי האדם המדיני.

נמצא כי רגש הכבוד פועל לקיום העולם בכלל".

מתבאר שרגש הכבוד שאנו מצוים וצריכים לנהוג בו, עניינו ההערכה האמיתית מחד גיסא והסוביקטיבית מאידך גיסא המכילה את ההשפעה המפורטת. רגש זה איננו בשביל נשואי הכבוד - אותם שמתכבדים על ידינו לא הם הצריכים אותו, אלא אנו הנוהגים בכבוד אל אותם מורים ומושלים.

רבש"ע נטע בנו את רגש הכבוד והטיל עלינו לפתחו, כדי שהקשר בין האדם למדריכו יהיה קשר חיובי, עליו ייבנו חינוך והדרכה נכונה. ועל יחסי הכבוד והאמון ההדדי ייבנו חברה ועולם בריאים ומאוחדים המסוגלים להעלות את העולם לחיי שלמות אלוקיים.